

VERIŽNIKOVA KUPČINA

W 1916

VERIŽNIKOVO POSEL

W 1917

VERIŽNIKOVO KOSILO

W 1918

VERIŽNIKOVA TEŽA

W 1919

VERIŽNIKOVA STRAHA

W 1920

VERIŽNIKOVA KES

W 1921

1918 – 1941

Izdal in založil Muzej novejše zgodovine Slovenije

(zanj direktorica dr. Kaja Širok)

Uredil: mag. Marko Štepec

Oblikovanje: Matevž Čas

Avtorji prispevkov: dr. Bojan Balkovec, dr. Alojz Cindrič,

dr. Žarko Lazarevič, dr. Tomaž Pavlin, dr. Jurij Perovšek,

Barbara Savenc, mag. Marko Štepec, dr. Branko Šuštar

Lektoriranje: Irena Destovnik, Suzana Švenčbir (str. 86-105)

Prevod povzetkov: Martin Cregeen

Obdelava fotografij: Sarah Bervar, Aleksandra Frantar, Sašo Kovačič

Fotografije: Muzej novejše zgodovine Slovenije, Arhiv Republike Slovenije,

Muzej in galerije mesta Ljubljane, Muzej za arhitekturo in oblikovanje,

Slovenski šolski muzej, Slovenski etnografski muzej, Muzej Športa

Recenzenta: dr. Petra Svoljšak, dr. Aleš Gabrič

Tisk: Solos, realizacija grafičnih idej

Naklada: 600

Izid knjige je omogočilo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

.....
CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1918/1941"(082)

TISOČ devetsto osemnajst do tisoč devetsto enainštirideset

1918-1941 / [avtorji prispevkov Bojan Balkovec ... [et al.] ;

uredil Marko Štepec ; prevod povzetkov Martin Cregeen ; fotografije

Muzej novejše zgodovine Slovenije ... et al.]. - Ljubljana : Muzej

novejše zgodovine Slovenije, 2011

ISBN 978-961-6665-14-8

1. Gl. stv. nasl. 2. Štepec, Marko 3. Balkovec, Bojan

259249664
.....

1918
1941

1918–1941

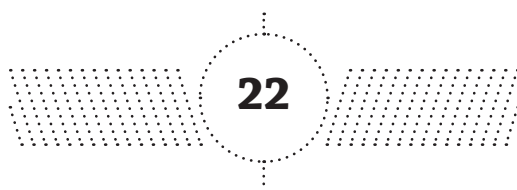
MARKO ŠTEPEC

**TEMELJNE ZNAČILNOSTI POLITIČNEGA IN KULTURNEGA
ŽIVLJENJA SLOVENCEV V PRVI JUGOSLAVIJI**

JURIJ PEROVŠEK

NA POTI V MODERNO V »VMESNIH ČASIH«

ŽARKO LAZAREVIĆ

SLOVENSKE (LIKOVNE) UMETNICE V OBDOBJU 1918–1941

BARBARA SAVENC

**BREZ ŽENSK IN ALKOHOLA DO NEOMADEŽEVANE
VOLILNE ZMAGE: VOLILNE DROBTINICE IZ KRALJEVINE
SHS IN JUGOSLAVIJE**

BOJAN BALKOVEC

.....
.....
.....

**ŠOLA IN POLITIKA V STARI JUGOSLAVIJI:
PREMEŠČANJA UČITELJSTVA »PO SLUŽBENI POTREBI«**

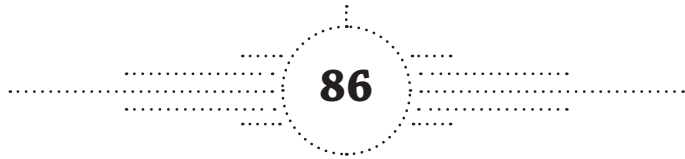
BRANKO ŠUŠTAR

**»V PESTI SILA, V SRCU ODLOČNOST, V MISLIH DOMOVINA«
TELOVADBA IN ŠPORT V STARI JUGOSLAVIJI**

TOMAŽ PAVLIN

USTANOVITEV UNIVERZE V LJUBLJANI LETA 1919

ALOJZ CINDRIČ

ABSTRACTS

IMENSKO KAZALO

^

1918–1941

Dunajska cesta v Ljubljani, 29. oktober 1918
(Arhiv Republike Slovenije)

MARKO ŠTEPEC

Šestega aprila 2010 smo v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije odprli prenovljeni sobi stalne razstave o življenju v obdobju med obema svetovnima vojnama. Razstavo smo odprli ob 69-letnici napada na Kraljevino Jugoslavijo, ko so se uresničile temne slutnje, izražene v poeziji pesnika Boža Voduška. Le redko ima poezija tako surovo izpovedno in napovedno moč, kot so jo imeli v strogi sonetni obliki napisani verzi pesniške zbirke, ki je leta 1939 izšla pod naslovom *Odčarani svet*. Besede o »Velikem polomu, ki je napel svoja jadra«, »o potokih krvi«, nasilju, uničevalni tehniki in »krikih« so se uresničile že dve leti po njenem izidu. Pri tem leta 1939 ni bilo treba biti prerok, da si v napetostih in krizah, ki so pretresale »versajsko Evropo«, prepoznal grozeče svarilo in slutnjo, da se tudi Dravska banovina ne bo uspela izogniti vojni.

Ob koncu prve svetovne vojne je razpadla Avstro-ogrska, na njenem ozemlju pa so nastale nove države, med njimi tudi Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Novembra so se kolone vojakov avstro-ogrske armade prek slovenskega ozemlja vračale na svoje domove. Na Kongresnem trgu v slavnostno okrašeni Ljubljani je 29. oktobra 1918 množica s sprevedom in manifestacijo pozdravila težko pričakovani mir in novoustanovljeno državo. Najvišji skupni oblastni organ države SHS, ki je obstajala mesec dni, je bilo »Narodno viječe« v Zagrebu, ki mu je predsedoval državnozborski poslanec in prvak Slovenske ljudske stranke, dr. Anton Korošec. Država je obsegala južnoslovanska območja Avstro-Ogrske: ozemlje današnje Slovenije in Hrvaške brez Prekmurja in Međimurja, Istro, Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Tradicionalne dežele so bile ukinjene, na predlog slovenskega Narodnega sveta pa je bila pod vodstvom predsednika Josipa Pogačnika imenovana Narodna vlada v Ljubljani, ki je z vsemi državnimi pristojnostmi vodila pravno, politično, vojaško in gospodarsko življenje in bila nosilka slovenske državnosti. Kljub številnim mednarodnim povezavam nova država ni bila formalno-pravno priznana in ni imela določenih državnih meja.

Njeni voditelji so zaupali obljubam antante, da bosta pri določanju državnih meja odločilna jezikovno-narodni kriterij in pravica narodov do samoodločbe. Zahodna meja naj bi po pričakovanjih potekala po stari avstro-ogrsko-italijanski državni meji. Italijanska vojska je skladno s tajnimi določili Londonskega sporazuma iz leta 1915 že takoj po sklenitvi premirja prešla avstro-ogrsko-italijansko mejo in prodirala proti Ljubljani. Problem meje z Italijo je bil v škodo nove južnoslovanske države odločen s podpisom Rapalske pogodbe, s katero so Italiji pripadla ozemlja, na katerih je živel preko 300 tisoč Slovencev in so obsegala Trst, Goriško z Gradiščansko, Istro in območja nekdanje Kranjske in Koroške: idrijski, postojnski in trbiški okraj. Na Štajerskem je bila dosežena državna meja, ki je bila usklajena z narodnimi željami in pozneje priznana tudi na mirovni konferenci, k novi jugoslovanski državi pa je pripadlo tudi Prekmurje. Na Koroškem je prišlo do obo-roženih spopadov med vojaškimi enotami države SHS in nemške Avstrije. Glede mejne črte je bil na južnem Koroškem v coni A celovške kotline izveden plebiscit, ki je s svojim rezultatom prinesel veliko razočaranje slovenskim prebivalcem in politiki.

Kratka doba obstoja države SHS in številne težave prevratnega obdobja niso zmanjšale njenega pomena za razvoj slovenske državnosti in družbe. Po mesecu dni obstoja se je s Kraljevino Srbijo in njej pridruženo Kraljevino

Črno goro združila v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, poznejšo Kraljevino Jugoslavijo, geografsko in strukturno drugačno državno skupnostjo. Njeno parlamentarno življenje so spremenili streli v beograjskem parlamentu, navdušenje številnih, ki so ob njenem nastanku v njej prepoznali končno rešitev slovenskih narodnih, političnih in socialnih problemov, pa je ob gospodarski in političnih krizah vse bolj plahnelo.

To je del vsebinskih poglavij stalne razstave, ki se ne omejuje le na kronološki pregled političnega življenja na Slovenskem, ampak skuša z izborom muzejskega gradiva predstaviti bogastvo in večplastnost kulturnega, gospodarskega in socialnega življenja v obdobju triindvajsetih let med svetovni- ma vojnama. Na razstavi je zbrano in predstavljeno veliko dogodkov, oseb in drobcev iz življenjskih zgodb, ki skupaj sestavljajo mozaik slovenske preteklosti in kulture. Razstava pripoveduje o bojih za meje z generalom Rudolfom Maistrom, Franjem Malgajem in Alfredom Lavričem, o ustanovitvi univerze s prvim dekanom Josipom Plemljem, o nastajanju države in političnem življenju z Josipom Pogačnikom, Aleksandrom Karadžordževićem, Ivanom Hribarjem, Antonom Korošcem in drugimi osebnostimi javnega življenja. Posebno poglavje razstave je namenjeno življenju na Primorskem pod Kraljevino Italijo v času fašistične oblasti.

Razstava s fotografskim kolažem izbranih del umetnikov Mihe Maleša, Franceta Kralja, Staneta Cudermana in umetnic Helene Vurnik, Bare Remec in Dane Pajnič spregovori o plodnem kulturnem utripu. Posebna pozornost je namenjena arhitekturi Jožeta Plečnika, Vladimirja Šubica in Ivana Vurnika, ki so delovne vrhunce dosegli v obravnavanem obdobju. Pri tem nismo pozabili na bogato družabno življenje in razcvet slovenskega meščanstva s promenadami v večjih mestih, z utripom vsakdanjega življenja in ustaljenimi navadami, ki so se ob modernizaciji, gospodarskem in tehnološkem razvoju začele spreminjati. To je bilo obdobje prvih radijskih oddaj in prvega slovenskega celovečernega filma, ki si ga na razstavi obiskovalci lahko ogledajo skupaj s številnimi drugimi odlomki in dokumentarnimi posnetki. Igralka Ida Kravanja je pod psevdonimom Ita Rina zaslovela in postala mednarodna filmska zvezda. Na razstavi smo skušali opozoriti na znanstvenika Hermana Potočnika Noordunga, ki ni dočakal izida svoje knjige o vožnji po vesolju. Pod okriljem telovadnih društev Sokol in Orel so se razvijale številne športne panoge, slovenski športniki na čelu z Leonom Štukljem pa so nastopali in zmagovali na mednarodnih tekmovanjih. Ob izteku muzejske postavitve obiskovalec skozi rekonstrukcijo Plečnikovega vhoda v »svet mrtvih« na ljubljanskih Žalah vstopi v nov razstavni prostor, namenjen drugi svetovni vojni, ki je dokončno pokopala Kraljevino in njene vrednote.

Avtorji razstave smo želeli s predstavitvijo muzejskih zbirk, oseb in vsakdanjega življenja prispevati k zavesti o bogastvu in raznovrstnosti kulturne dediščine. Vsakodnevno se namreč srečujemo s težavami pri oblikovanju skupinske identitete in z odpovedovanjem lastni preteklosti. Kmalu po odprtju razstave se je pokazalo, da življenje v obdobju Kraljevine obiskovalci zelo slabo poznajo in da razumevanje problematike obravnavanega obdobja ovirajo številni trdovratni stereotipi in zmotne predstave. Zato smo se odločili, da organiziramo ciklus predavanj, na katerega smo povabili ugledne predavatelje, raziskovalce, zgodovinarje in umetnostno zgodovinarke, da z

različnih vidikov osvetlijo problematiko obdobja in predstavijo izbrana poglavja iz zgodovine in umetnosti med obema vojnama. Predavatelji dr. Bojan Balkovec, dr. Alojz Cindrič, dr. Žarko Lazarevič, dr. Tomaž Pavlin, dr. Jurij Perovšek, Barbara Savenc in dr. Branko Šuštar so predstavili najnovejše raziskave in manj znane drobce iz slovenske preteklosti. Predavanja so v Viteški dvorani Muzeja novejše zgodovine Slovenije potekala od maja 2010 do marca 2011. V zborniku jih objavljamo dopolnjena s fotografijami iz fonda časopisa *Slovenec*, ki ga hranimo v fototeški Muzeja novejše zgodovine Slovenije, in s fotografijami z razstave.

Prijetno branje in vljudno vabljeni na ogled stalne zbirke.

✪ Zborovanje ob ustanovitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (SHS) v Celju, 6. november 1918.

**TEMELJNE ZNAČILNOSTI POLITIČNEGA
IN KULTURNEGA ŽIVLJENJA
SLOVENCEV V PRVI JUGOSLAVIJI**

Odkritje spomenika kralju Aleksandru
na Kongresnem trgu v Ljubljani, 6. september 1940.

JURIJ PEROVŠEK

Po koncu prve svetovne vojne in nastanku novih držav v Srednji in Vzhodni Evropi je večina slovenskega naroda živela v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo. Po ljudskem štetju iz leta 1921 je v njej živelo 985.155, po štetju iz leta 1931 pa 1.144.298 slovenskih državljanov. Zunaj jugoslovanskih meja je po njihovem dokončnem izoblikovanju na pariški mirovni konferenci v letih 1919–1920 in koroškem plebiscitu leta 1920 ostalo skoraj pol milijona Slovencev: 378.234 v Kraljevini Italiji, približno 100.000 v Republiki Avstriji in 6.087 v Kraljevini Madžarski. Izgubo Primorske in Koroške sta z vidika ohranjanja narodove celote ublažili le zasedba slovenskega narodnega mejnega območja z Avstrijo na Štajerskem novembra 1918 ter vključitev Prekmurja v Kraljevino SHS. Zasedbo štajerskega narodnega mejnega območja je še v času obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s svojimi vojniki izvedel slovenski general Rudolf Maister in na tem območju načrtno poznejšo jugoslovansko-avstrijsko državno mejo, določeno s Saint-Germainsko mirovno pogodbo 10. septembra 1919. Vključitev Prekmurja v Kraljevino SHS pa je bila mednarodno utemeljena s Trianonsko mirovno pogodbo, sklenjeno 4. junija 1920.¹

Najboljše pogoje za svoj nadaljnji politični, narodnokulturni in gospodarski razvoj so imeli Slovenci, ki so živeli v jugoslovanski državi. Kljub temu pa so se morali tudi oni, čeprav ne tako skrajno kot sonarodnjaki v Italiji, Avstriji in na Madžarskem, v Kraljevini SHS/Jugoslaviji soočiti z novo eksistencialno preizkušnjo.² Ta je skozi vsa leta prve Jugoslavije zaposlila velik del narodove politične energije. Kraljevina SHS/Jugoslavija je namreč imela narodnounitaristični in državnocentralistični značaj, v katerem je bila porojena ključna vsebina vseh političnih procesov in prelomov v prvi jugoslovanski skupnosti – nacionalni problem.³ O njem so se opredelili vsi tedanji slovenski politični subjekti, ki jih je bilo v prvem jugoslovanskem desetletju bistveno več kot pred prvo vojno, saj se je politični prostor na Slovenskem po oblikovanju Kraljevine SHS precej razširil. Na to so vplivali socialnospodarske razmere v jugoslovanski državi ter revolucionarni družbeni preobrat v Rusiji, ki je imel neposreden politični odziv v Evropi, ter spori glede notranje ureditve Kraljevine SHS in vprašanja samobitnosti ali vsejugoslovanskega zlitja narodov v njej.⁴

1 Jurij Perovšek, *Ljudsko štetje*; Egon Pelikan, *Ljudsko štetje*, v: Slovenska kronika xx. stoletja, knj. 1: 1900–1941, Nova revija, Ljubljana, 1995, str. 254, 362; Jurij Perovšek, »V zaželeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2009, str. 30–31, 83–133 (Perovšek, »V zaželeni deželi«); Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2006, str. 178, 218–226 (Slovenska novejša zgodovina, 1).

2 O položaju Slovencev v Italiji, Avstriji in na Madžarskem med svetovnim vojnama glej Slovenska novejša zgodovina 1, str. 510–565.

3 O tem glej podrobneje Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino 33 (1–2), 1993, str. 17–26 (Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave); Slovenska novejša zgodovina 1, str. 321–327.

4 Prim. Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 1998, str. 5, 18–19 (Perovšek, Programi političnih strank 1918–1929).

Za večino slovenskega naroda in njegove politike v vprašanju slovenskega narodnega programa v prvi jugoslovanski državi ni bilo dileme. Jugoslovansko državno bistvo ju je spodbudilo v boj proti centralizmu in unitarizmu, v tem boju pa so Slovenci poglobili zavest o svoji etnični, kulturni in politični entiteti, in se odločili ohraniti in učvrstiti svojo nacionalno individualnost ter si zagotoviti nemoten nacionalni in kulturni razvoj. To je dokazovala avtonomistično-federalistična usmeritev, ki je že v začetku dvajsetih let na Slovenskem dobila večinsko politično podporo, medtem ko se je za jugoslovansko unitarnocentralistično usmeritev odločila manjšina. Med slovenske unitarnocentralistične sile so sodili komunisti (do leta 1923), socialisti in v dvajsetih letih politično nepomemben slovenski del vsedržavne Narodno radikalne stranke, najvidnejše zagovornice programa jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma na Slovenskem v letih 1918–1941 pa so bile liberalna politika oziroma njene predstavnice Jugoslovanska demokratska stranka (JDS), Samostojna demokratska stranka, Samostojna kmetijska stranka (do srede dvajsetih let), Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija in Jugoslovanska nacionalna stranka. Ob tem je treba opozoriti, da je v delu liberalne politike in liberalnih narodnodemokratskih skupin, ki sicer v liberalnem taboru niso prevladale, ves čas prve jugoslovanske države živela tudi slovenska avtonomistična usmeritev.⁵

Slovenske avtonomistično-federalistične zahteve sta v Kraljevini SHS/Jugoslaviji najbolj odmevno poudarjala liberalcem nasprotni katoliški tabor in njegova predstavnica Slovenska ljudska stranka (SLS). Poleg vodilne slovenske politične stranke v prvi Jugoslaviji – SLS – pa so te zahteve v dvajsetih letih podpirali tudi drugi politični subjekti: Združenje slovenskih avtonomistov, Narodno socialistična stranka (do srede dvajsetih let), Socialistična stranka delovnega ljudstva, Slovenska republikanska stranka, Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, Slovenska kmetijska stranka, slovenski komunisti (po letu 1924), med socialisti pa t. i. Bernotova skupina. V tridesetih letih je ob SLS slovensko avtonomistično-federalistično stališče programsko zelo prodorno zagovarjalo še ljudskofrontno gibanje, katerega temeljni nosilci so bili komunisti, krščanski socialisti, slovensko usmerjena narodnodemokratska inteligenca in narodnodemokratsko preobraženo slovensko Sokolstvo. Avtonomistični usmeritvi, ki se je utelešala v SLS, se ta v svojem temeljnem narodnopolitičnem stališču ni nikoli odpovedala

5 Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, str. 25–26; isti, Jugoslavija – pričakovanja in realnost. V: Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1998, str. 247; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929, Modrijan, Ljubljana, 1996, str. 27–284 (Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva); isti, Nekdanja Samostojna demokratska stranka in nacionalno vprašanje v letih 1929–1931, v: Stiplovškov zbornik, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana, 2005, str. 179–188; isti, Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931–1933, Prispevki za novejšo zgodovino 46 (1), 2006, str. 255–276; isti, Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1933–1935, Studia Historica Slovenica 8 (2–3), 2008, str. 633–649; isti, Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1935–1936, Prispevki za novejšo zgodovino 44 (1), 2004, str. 1–16; isti, Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005, str. 180–190; isti, »V zaželeni deželi«, str. 171–172.

in je do konca Kraljevine Jugoslavije včasih bolj, včasih manj poudarjeno zagovarjala slovenski avtonomistično-federalistični program.⁶

Narodnoavtonomistične zahteve slovenske politike so bile v prvi Jugoslaviji le deloma uresničene. Do tega je v letih 1927–1929 prišlo v okviru delovanja oblastnih skupščin ljubljanske in mariborske oblasti (ozemeljsko-upravnih enot, na kateri je bilo v dvajsetih letih razdeljeno slovensko ozemlje v Kraljevini SHS). Takrat je pod vodstvom SLS, ki je bila zmagovalka oblastnih volitev januarja 1927, zaživela ustavno predvidena oblastna samouprava, ko so lahko oblasti prek voljenih skupščin začele samoupravno urejati nekatere pokrajinske gospodarsko-socialne in kulturnoprosvetne zadeve. Uvedba oblastnih samouprav je pomenila delno ublažitev ostrega centralističnega državnopravnega sistema Vidovdanske ustave (1921), ko so Slovenci – zlasti na gospodarsko-socialnem področju – veliko pomembnih zadev v znatni meri upravljali sami. Slovenski samoupravi sta največje uspehe dosegli na gospodarskem področju – pri javnih gradnjah in spodbujanju razvoja agrarnih panog. Njun izjemno pomemben dosežek je bila tudi ureditev zdravstva v povezavi z reševanjem socialne problematike. Izboljšali sta še razmere v prosveti in kulturi. Vendar pa je bilo to še daleč od udejanjenja že v dvajsetih letih celovito izoblikovanih programov o zakonodajni avtonomiji Slovenije, to je vzpostavitvi posebne slovenske državnopravne enote z lastnim parlamentom in vlado.⁷

Z uvedbo diktature kralja Aleksandra Karađorđevića leta 1929 so bile oblastne samouprave ukinjene, boj za avtonomijo pa se je vrnil na začetek. Toda tudi v novih političnih razmerah so Slovenci v drugi polovici tridesetih let ponovno dokazali, da lahko pomembna strukturna vprašanja svojega razvoja rešujejo sami. Tedaj je banski svet Dravske banovine (po ozemeljsko-upravni razdelitvi Kraljevine Jugoslavije na banovine leta 1929 je bilo slovensko ozemlje združeno v omenjeni banovini)⁸ – to je posvetovalni organ najvišjega predstavnika politične in upravne oblasti v banovini – bana, postal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju socialnogospodarskih in kulturnoprosvetnih zadev. Nastopilo je novo obdobje v prizadevanjih za avtonomno Slovenijo, ki jih je ponovno vodila SLS. Množile so se zahteve po njeni gospodarski, finančni, socialni in kulturni samostojnosti ter enakopravnosti slovenskega jezika v uradnem poslovanju. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta je bil 17. februarja 1940, ko je sprejel resolucijo o ustanovitvi posebne državnopravne enote Banovine Slovenije. Njeno sprejetje je imelo pravno podlago v določilih znanega sporazuma Cvetković-Maček iz avgusta 1939, ki je poleg na novo oblikovane Banovine Hrvaške predvidel tudi vzpostavitev drugih posebnih državnopravnih enot. Že zastavljene priprave na vzpostavitev Banovine Slovenije so nato zaradi naraščajoče

6 Perovšek, »V zaželeni deželi«, str. 149–159, 172–179; Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992, str. 269–295.

7 Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 2000, str. 123–302.

8 Do avgusta 1931 je bila iz Dravske banovine izvzeta Bela krajina, nato pa je banovina obsegala celotno ozemlje jugoslovanske Slovenije.

vojne nevarnosti prekinili, Slovenija pa je bila do konca prve Jugoslavije vpeta v centralistični jugoslovanski sistem.⁹

V prvem desetletju po prvi svetovni vojni v slovenski družbi po eni strani ni bilo odločilnih premikov glede idejnopoličnih vprašanj, saj so bili Slovenci po letu 1918 zaradi katoliško-liberalnega spora še vedno zazrti v ideološki boj.¹⁰ Bistveno novost pa so v tedanje idejne in politične razmere vnesli komunisti, ki so ob ustanovitvi komunistične organizacije na Slovenskem leta 1920 poudarili revolucionarno namero – v imenu delavskega razreda osvojiti politično oblast ter vzpostaviti izključno svoj oblastni monopol oziroma t. i. diktaturo proletariata. Komunizem so razen komunistične zavrnilе vse druge slovenske politične stranke in skupine, komunisti pa vso preostalo slovensko politiko. Hkrati je slovenska politika zavrnila italijanski fašizem. Vsi Slovenci pa so soglasno podpirali misel o združitvi s svojimi sonarodnjaki z narodno matico v jugoslovanski državi. Slovenci so ob tem izoblikovali tudi jasno prepoznavno narodnopolitično voljo, da se uveljavijo kot moderen, demokratičen, suveren in drugim enakopraven evropski narod.¹¹

V tridesetih letih oziroma v času do konca prve jugoslovanske države je bila pluralna zaslomba, iz katere je rasla slovenska idejna, narodnopolitična in socialnogospodarska misel, zožena. Po uvedbi kraljeve diktature, s katero so bile najprej prepovedane vse politične stranke, pozneje pa sta obstajali le dve vsedrжавni politični organizaciji (vsako od njiju je oblikoval aktualni politični režim), se je slovenska idejnopolična misel preusmerila k novim aktualnim vprašanjem tedanjega časa. To je bil čas t. i. novega človeka, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi »novega« reda, to je novega načina sociálnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja, kar je bilo skupno prizadevanjem totalitarističnih sistemov moderne, ki so odločujoče zaznamovali evropski razvoj med svetovnima vojnoma. Slovenska politika se je celovito opredelila tudi o teh vprašanjih. Za meščansko politiko, to je tiste politične sile, ki so obvladovale tedanji slovenski prostor in sodelovale pri oblikovanju jugoslovanske državne politike, je bilo značilno, da so si bili njihovi idejnopolični in socialnogospodarski nazori bolj podobni kot ne. Tako katoliška kot liberalna stran sta ob zavračanju komunizma in fašizma odklonili tudi nacizem, enaki sta si bili v protisemitskem stališču in zavze-manju za stanovsko-korporativni sistem, zagovarjali pa sta tudi t. i. disciplinirano oziroma avtoritarno demokracijo. Njuno razhajanje je bilo najbolj izrazito v trajnem svetovnonazorskem nasprotovanju in pogledih na nacionalni problem.¹² Katoliški in liberalni tabor sta ob koncu tridesetih let raz-

9 Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*, Znanstveno-raziskovalni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 2006, str. 261–316.

10 Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*, Študentska organizacija Univerze, Ljubljana, 1994, str. 46 (Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*).

11 Perovšek, *Programi političnih strank 1918–1929*, str. 18–19; Slovenska novejša zgodovina 1, str. 320.

12 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. XVI in 243; Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 184–186, 191–200, 204–206, 211–214.

členila tudi značaj novega vojaškega spopada, ki je v Evropi izbruhnil leta 1939. O njem so v obeh slovenskih meščanskih taborih, prav tako pa tudi v marksističnem, poudarili, da bo imel totalen značaj, ki bo temeljno spremenil podobo tedanjega sveta.¹³

Poleg opredeljevanja v idejnopolitičnih in socialnogospodarskih vprašanjih so bili Slovenci v prvi jugoslovanski državi zelo dejavni tudi v kulturi. Z oblikovanjem prve Jugoslavije so namreč odpadle vse pred tem z nemškim nacionalizmom pogojene politične ovire. Zavladale so, zlasti v prvih letih vse do Vidovdanske ustave, mnogo ugodnejše razmere za rast in izpopolnjevanje slovenske kulture, kulturnih dejavnosti in šolstva. Najpomembnejši pridobitvi tega časa sta bili slovenizacija in izpopolnitev šolstva na Slovenskem ter ustanovitev prve slovenske univerze leta 1919 v Ljubljani. To je bila nedvomno najpomembnejša pridobitev za razmah in pravo konstituiranje slovenske znanosti. Ljubljanska univerza je kmalu dobila simbolični pomen vseh slovenskih kulturnih pridobitev v novi državi, ki se jim je po dolгих letih prizadevanj avgusta 1938 pridružila še najvišja nacionalna znanstvena in umetnostna ustanova – Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Omenjeni razvoj je spremljal nov polet tudi v kulturnoustvarjalnem delu. H kulturnemu napredku Slovencev v jugoslovanski državi sta pomembno prispevala še slovenizacija in ustanavljanje številnih novih stanovskih, strokovnih, interesnih in kulturnih organizacij ter ustanov in društev. Njihova dejavnost med širokim slojem prebivalstva je širila organizacijske sposobnosti, bralno kulturo in splošno razgledanost ljudi. To je Slovenijo – v nasprotju s prizadevanji beograjske vlade – kakovostno samo še bolj ločevalo od preostalih pokrajin v državi. Slovenski kulturni razvoj v jugoslovanski državi je tako po svojih dosežkih bistveno presegel obdobje pred letom 1918.¹⁴

Če na koncu strnemo pogled na slovensko izkušnjo s prvo jugoslovansko državo, lahko ugotovimo, da je vstop vanjo Slovincem poleg razočaranj prinesel tudi nesporne koristi. Razočaranje je po eni strani prineslo spoznanje, da ključnega narodnopolitičnega cilja – slovenske avtonomije – ni bilo mogoče doseči, po drugi strani pa so se morali Slovenci soočiti še z drugačnimi kulturno-civilizacijskimi navadami, ki so obvladovale jugoslovanski politični, kulturni in gospodarski prostor. Na izobraževalno-znanstvenem področju jih je spremljala tudi večkrat izrečena grožnja o ukinitvi šole v jugoslovanski državi ustanovljene slovenske univerze. Hkrati so bili na gospodarskem področju ujeti v trdno privit in na jug naravnan davčni primež. A te slabe izkušnje so ublažile ugodne značilnosti in pridobitve v prvi jugoslovanski skupnosti. Tako so Slovenci nekaj let le imeli t. i. tiho avtonomijo, ki je dokazovala, da so sposobni sami, po avtonomni poti urejati in voditi svoje nacionalno, kulturno, gospodarsko in tudi politično življenje. To je utrjevalo njihovo

13 Jurij Perovšek, »Stojimo po vsej verjetnosti pred najstrahotnejšo totalno vojno«: Doktrine druge svetovne vojne v pogledih slovenske politike 1939–1941, *Zgodovina za vse* 16 (1), 2009, 72–73.

14 Ervin Dolenc, *Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1996, str. 11–87, 263–357; isti, *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2010, str. 21–71; *Slovenska novejša zgodovina* 1, str. 415–440.

prepričanje, da je večinski narodni avtonomistično-federalistični cilj utemeljen, ter krepilo slovensko nacionalno zavest in samozavest. Slednja je rasla tudi iz vsestransko razvitega slovenskega narodnokulturnega življenja, celovitega slovenskega prosvetnega sistema in siceršnjega izrazitega gospodarskega napredka slovenskega naroda v jugoslovanski državi.¹⁵

Slovenci so v prvi Jugoslaviji postali tudi upoštevanja vreden politični dejavnik, ki je sooblikoval tedanjo državno politiko. Razen položaja ministra vojske in mornarice ter zunanjega ministra so dosegli vse najvišje vladne položaje. Tudi položaj podpredsednika in predsednika jugoslovanske vlade, ki ju je od 20. decembra 1918 do 16. avgusta 1919 oziroma od 27. julija do 31. decembra 1928 zasedal tedanji vodilni slovenski politik, načelnik SLS, dr. Anton Korošec,¹⁶ edini nesrbski predsednik jugoslovanske vlade v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Zastopanost Slovencev v jugoslovanskih vladah je bila nasploh opazna. Od 41 oblikovanih vlad v letih 1918–1941 so sodelovali v 33 vladah, politiki iz katoliškega, liberalnega in marksističnega tabora pa so v tem času zasedali 74 ministrskih mest.¹⁷ (V avstro-ogrski monarhiji je bil le en Slovenec, dr. Ivan Vitez Žolger, od 30. avgusta 1917 do 6. maja 1918 minister brez listnice v vladi Ernesta Seidlerja.¹⁸) Kot prepoznaven del takratne jugoslovanske skupnosti so bili tudi privlačna sila in moralna opora sonarodnjakom zunaj jugoslovanskih meja. Glede na tak napredek Slovencev v Kraljevini SHS/Jugoslaviji lahko na koncu ugotovimo, da je bila v njej oblikovana dovolj čvrsta narodnoemancipacijska podlaga, na osnovi katere so lahko Slovenci, obenem z dejanji dokazano narodnoosvobodilno voljo in vojaško sposobnostjo v drugi svetovni vojni pričeli živeti svojo naslednjo jugoslovansko izkušnjo. Končali so jo leta 1991 z vzpostavitvijo samostojne slovenske nacionalne države – Republike Slovenije.

.....
15 O tem Žarko Lazarević, Na južnih obzorjih : gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi, Nova revija 14 (156–157), 1995, str. 189–208; isti, Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu : preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju, v: Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1998, str. 271–291; isti, Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2009.

16 Karl Kaser, Handbuch der Regierungen südosteuropas (1833–1980), 2, Institut für Geschichte der Universität Graz, Graz, 1982, str. 3, 30–31.

17 Prav tam, str. 3–50.

18 Slovenski biografski leksikon 15, Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana, 1991, str. 1002.

Prvi obisk prestolonaslednika Aleksandra Karadžordževića v Ljubljani.

Poslanci Slovenske ljudske stranke v ljubljanski oblastni skupščini, 23. februarja 1927.

✧ Na kralja Aleksandra Karađorđevića so skrajneži 9. oktobra 1934 v Marseillu, v Franciji, izvedli atentat – slovo od ubitega kralja.

✧ Evharistični kongres v Ljubljani, 30. junij 1935.

Časopis Slovenec je pripravljen za pošiljanje naročnikom in bralcem.

Pred odhodom v Združene države Amerike, Ljubljana 1930.
(FOTO: Davorin Rovšek)

**NA POTI V MODERNO
V »VMESNIH ČASIH«**

Mednarodni velesejem v Ljubljani.
(FOTO: Anton Uršič)

ŽARKO LAZAREVIĆ

Temi pričujoče razprave bosta družba in gospodarstvo v Sloveniji med obema vojnama. Ta čas bom interpretiral s stališča modernosti. Tradicionalna slovenska družba je bila v obdobju med vojnama v intenzivnem prestrukturiranju, in to tako glede gospodarske kot tudi socialne strukture. Proces modernizacije so to družbo nepovrnljivo preoblikovali. Kljub temu pa ni mogoče zatrditi, da je bila ta družba že povsem moderna. V njej so se prepletala različna stanja modernosti, saj modernizacija ni imela enakega ritma. Slovensko družbo tega časa bi lahko opredelili kot družbo nasprotij, saj so v njej druga ob drugi, nemalokrat tudi druga mimo druge obstajale predmoderne in moderne ekonomske in socialne oblike.

Procese, ki so pripomogli k taki opredelitvi, lahko povzamemo v treh točkah: 1. nadomestitev nacionalnega z razvojnimi diskurzom, 2. kolektivna identitetna redefinicija in 3. hitrejši proces mehčanja tradicionalnega socialnega modela v smeri družbene segmentacije v obliki povečane individualizacije. Vsak od teh procesov je le eden od vsebinsko širokih aspektov modernizacije tega prostora v času med obema vojnama.

RAZVOJNI DISKURZ

V obdobju med obema vojnama je bila slovenska družba pred izzivi prehoda v novo in drugačno paradigmo razvoja, družbenih razmerij in koncepta ekonomskega in socialnega napredka. Nacionalni diskurz je deloma izgubil aktualnost, postopno ga je preglasil razvojni diskurz, kajti tudi v Sloveniji je bilo socialno vprašanje pereče. In socialno vprašanje je bilo v svojem bistvu razvojno vprašanje. Vsi izračuni so kazali, da je bila glede na produktivnost polovica kmečkega prebivalstva »odveč«.¹ Prav na tem mestu se najbolj kaže vmesnost slovenskega položaja med Vzhodno in Zahodno Evropo. Takratna Slovenija je imela težave tako z delavskim kot tudi s kmečkim vprašanjem. Število delavstva je naraslo do te mere, da je bilo treba njegov družbeni položaj nujno sistemsko urejati. Kmečkega vprašanja ni bilo mogoče reševati z agrarno reformo, saj zemlje, ki naj bi jo delili, ni bilo v izobilju. Kmečko vprašanje je bilo mogoče rešiti samo z novim razvojnimi modelom, kajti brez modernizacije kmetijstva (dvig produktivnosti) tudi ni drugih vidikov ekonomske modernizacije.² In prav tukaj je nastopila sprememba razvojnega modela. Prevladujoči del slovenskih elit je večino energije na prelomu stoletja usmerjal v ohranjanje kmetstva in ne v podjetniško preobrazbo drugih sektorjev. Pa tudi drugi pol slovenskih elit ni mogel mimo strukturne značilnosti družbe in gospodarstva, da je argumentacija kmečke zaščite preglasila podjetniške poudarke.³

Okolje, to je jugoslovanska država, je nudilo spodbudne razmere. Domači trg je bil zagotovljen in skrbno varovan z ekonomsko nacionalistično politiko krepitve domačega podjetništva in akumulacije nacionalnega kapitala. V takem okolju je moral torej razvojni model odgovoriti na temeljno vpraša-

1 Slovenec, 13. junij 1924.

2 O teh vprašanjih glej Mojca Novak, Periferna agrarna transformacija: Slovenski primer, v: Neven Borak – Žarko Lazarević (ur.), Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju, Ljubljana, 1996, str. 23–36.

3 Jurij Perovšek, Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma, Ljubljana: INZ, 2005, str. 63–83.

nje, kako zagotoviti prehod kmečkega prebivalstva v industrijski sektor, kako iztrgati iz revščine in obupa skoraj polovico kmečkega prebivalstva, kajti le tako bi bilo rešeno socialno vprašanje. Da bi to bilo mogoče, je bilo treba rešiti tri temeljna vprašanja, in sicer vprašanje obsega investicij (kapitalsko vprašanje!), ki omogočajo gospodarsko rast in kreiranje novih delovnih mest, spodbuditi podjetnost in podjetništvu sneti negativno konotacijo, dvigniti splošno raven in uravnotežiti izobrazbeno strukturo.

V času med obema vojnama se je spontano oblikoval razvojni vzorec, ki je nudil odgovore na navedena vprašanja. Pomembno je bilo, da je izhajal iz značilnosti slovenskega prostora: pomanjkljive izobrazbene ravni prebivalstva, skromne kapitalske akumulacije in nizke tehnološke ravni. Ob tem je vendarle treba poudariti, da je v kmetijstvu obstajal konsenz slovenskih političnih elit o neke vrste kmetijski politiki. Ta je vključevala izboljšanje higienskih in bivanjskih standardov na podeželju, dvig izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva, usposabljanje za uporabo sodobne kmetijske tehnologije, subvencioniranje implementacije nove tehnologije produkcije, vzpostavljane mehanizmov kontrole denarnega toka kot vira sredstev za potrebne investicije na kmetijah. To je bila med vojnama ena plat razvojnega vzorca. Druga je bila prav tako pomembna, če ne celo bolj. Dejavniki sprememb, ki so vplivale na prerazporeditev družbene moči in razmerij, na sistem družbenih vrednot in življenjske sloge ter na pokrajino, je bila industrializacija. Bila je počasna in v skromnem obsegu, dolga desetletja omejena na izkoriščanje osnovnih naravnih virov. Še na začetku tridesetih let si je v na naravnih virih utemeljenih panogah, vključno s kmetijstvom, zagotavljalo eksistenco dve tretjini prebivalcev Slovenije. To pomeni, da so tehnološko manj zahtevne panoge zahtevale predvsem številčno delovno silo. Število industrijskih zmogljivosti in delovnih mest se je v sorazmerno kratkem času podvojilo.

Vsa ta velika investicijska vnema je bila financirana s podjetniškimi prihranki, posojili domačih bank (na podlagi rasti domačega varčevanja), z bančnimi naložbami in s tujimi investicijami.⁴ Opisani tok dogodkov je veliko prispeval k lajšanju socialnega vprašanja, kajti odprtje dobrih 50 do 60.000 novih delovnih mest v industriji⁵ je reševalo eksistenčna vprašanja okoli 250 do 300.000 ljudi. Da bi bilo socialno vprašanje v obliki kmečkega vprašanja rešeno že med vojnama, bi morale slovensko gospodarstvo ustvariti še približno toliko dodatnih delovnih mest, kajti podatki o zadolženosti kmetov iz tridesetih let so kazali, da je na poti ekonomskega propada na slovenskem podeželju vsaj še 250.000 ljudi.⁶ Navkljub vsemu pa je čas med obema vojnama oznanil izhod iz začaranega kroga revščine, rasle so varčevanje in investicije, akumuliral se je kapital, naraščali so produktivnost in tudi povprečni dohodki. Gospodarski razvoj med vojnama je pričal, da med podjetnostjo, ekonomsko učinkovitostjo in slovenstvom ni nobenega nasprotja. V slovenskem prostoru je bil podjetniški uspeh dovoljen in tudi

4 Žarko Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, Ljubljana, 2009, str. 56–82, 106–121.

5 France Križanič, *Gospodarska uspešnost slovenskih vlad*, v: Borak – Lazarevič (ur.), *Prevrati ...*, str. 39.

6 Lazarevič, *Plasti ...*, str. 106–121.

cenjen. To je pomenilo afirmacijo podjetništva in tega dolgoročno ni mogla spremeniti niti digresija tridesetih let.

Spremembe so bile opazne tudi pri zadnji sestavini razvojnega modela, to je v strukturi človeškega kapitala. Med obema vojnama se resda ni dramatično spremenila izobrazbena raven, nakazani pa so bili pomembni trendi. V povprečju je prebivalec Slovenije v tem času šolo obiskoval le malo več kot štiri leta. Težišče izobrazbe je bilo torej na osnovnošolski ravni, se pravi na ravni osnovne pismenosti. A vendarle je treba poudariti, da se je izdatno okrepil delež prebivalstva s srednješolsko izobrazbo (11 odstotkov), a tudi z univerzitetno (pod 1 odstotek).⁷ Čeprav je bil delež še vedno zelo nizek, pa je bil zaradi večje zastopanosti tehniške inteligence zelo pomemben. Tovrstna izobrazbena struktura tudi pojasnjuje takratno strukturo slovenskega gospodarstva.

Pri spreminjanju strukture in kakovosti človeškega kapitala je zelo veliko vlogo odigrala univerza v Ljubljani. Kljub skromnim spremembam je bil čas med obema vojnama čas afirmacije slovenske tehniške inteligence. Ne samo, da so diplomanti tehniških in družboslovnih študijev postopno vstopali v slovensko ekonomijo in prevzemali vodilna mesta, pomembna je bila tudi njihova vloga v javnosti. Vstopili so v javni prostor in vanj vnesli nove poudarke, nova znanja, neobičajna za slovensko okolje. Prodor tehniške inteligence je bil omogočen z univerzo in večjo dostopnostjo izobraževanja ter industrializacijo. Zlasti industrializacija je imela pomembno vlogo, saj je, ko je postala proces, potrebovala stalni dotok primerno izobraženih in usposobljenih tehnikov in inženirjev, in to zlasti za prehod na nove, zahtevnejše tehnologije in njihov prenos v slovenski prostor.

Besednjak, intelektualna podlaga in miselni domet novih izobražencev tehniške usmeritve so se odmaknili od dotedanjega tematskega vzorca. Vztrajanje tehniške inteligence na vidikih tehnologije upravljanja družbe in ekonomije s ciljem večje ekonomičnosti v razvojni dinamiki je v slovenski prostor vneslo potrebo po novem premisleku o razvojnih strategijah in praksah. Eden od njih je slovenski javnosti brez olepševanja sporočil temeljno razvojno dilemo slovenskega prostora: modernizacija ekonomije in tehnološka ter družbena učinkovitost ali revščina.

ISKANJE NOVE IDENTITETE

Za Slovenijo je po prvi svetovni vojni nastopil čas dilem in iskanj, samo-spraševanj o identiteti. Bolj konec vojne kot vstop v novo državo je prinesel sprostitev, ki se je kazala na različne načine. Zdi se, da so tudi slovenske politične stranke namesto rigidnosti v ospredje postavile nekoliko več odprtosti in predvsem strpnosti drug do drugega. Izkušnja strankarskega sodelovanja ob vstopanju v novo državo je vendarle nekoliko sprostila družbeno ozračje. K temu je gotovo pripomogla tudi menjava generacij na čelu političnih strank in pojav novih političnih akterjev. Več kot očiten je bil umik nacionalnega diskurza, nacionalnega vprašanja kot ključnega vprašanja slovenstva. Nujen je bil premislek o mestu in vlogi v novi državi. Konstitutivnost je slovenskim elitam, predvsem političnim, omogočala novo, državniško

7 Ekonomsko društvene osnove sistema školstva u FNRJ, , Beograd, 1953.

izkušnjo.⁸ Hkrati je ta izkušnja širila njihov vpogled v kompleksnost družbe in izzive upravljanja družbenih procesov ter odprla razgled po širšem mednarodnem prostoru. Čas med obema vojnama je tako prinesel opazno preusmeritev v širši evropski intelektualni prostor brez posredništva Dunaja oziroma nemške kulturne sfere.

Brez dvoma je mogoče zapisati, da so procesi »slovenizacije« v ekonomiji, upravi, politiki in kulturi dvignili samozavest slovenskih elit. Občutki socialne, kulturne in ekonomske podrejenosti, tako značilne za čas pred prvo svetovno vojno, so postopoma izginjali v novem okolju. In tukaj se kaže zanimiv paradoks pri dojemanju lastnega ekonomskega položaja znotraj jugoslovanske države. Brez težav je mogoče postaviti tezo, da so Slovenci zaradi svojega novega relativnostnega položaja občutili nelagodje. Na ravni političnega diskurza so se težko prilagodili položaju ekonomsko najrazvitejše regije. Med strokovno in politično retoriko je nastopila zanimiva dihotomija. Strokovna argumentacija je trezno presojala mesto slovenskega gospodarstva kot regionalne ekonomije v jugoslovanskem okviru, upoštevala pridobitve in tveganja kot podlago končne ocene.⁹ Politični diskurz pa je šel svojo pot. Konstruiranje podob ekonomske stvarnosti in presoje lastnega položaja se ni izvilo iz dobrega preizkušenih vzorcev politične kulture in interpretacije iz habsburške dobe.¹⁰ Preteklost je očitno preživela državni prevrat in tudi sokonstituirala dožemanje novega ekonomskega okolja in relativnostnega položaja v njem. Politična retorika je pri vprašanjih ekonomije vztrajala pri trpnosti slovenske pozicije na jugoslovanskem ekonomskem prostoru.¹¹

MEHČANJE TRADICIONALNEGA DRUŽBENEGA MODELA

Vmesnost pa je značilnost tudi drugega procesa modernizacije, ki je dopolnjevala že opredeljeno ekonomsko modernizacijo. Mislim na socialno modernizacijo, ki jo v času med obema vojnama¹² opredeljujem kot mehčanje oziroma relativiziranje tradicionalnega družbenega modela. Ekonomska modernizacija je poklicno, premoženjsko in s tem statusno segmentirala slovensko družbo. V postopkih transformacije družbenega modela je treba izpostaviti tri točke, ki jih je mogoče jasno razpoznati kot gibalno silo relativiziranja tradicionalnih predstav o družbi in poteh ter načinih notranjih razmerij in razvoja. V tem oziru izpostavljam tri družbene fenomene: porast umetniške in siceršnje intelektualne kreativnosti po sprostitvi v dvajsetih letih, ekonomsko emancipacijo žensk z vsemi družbenimi pomeni in diskretno moč potrošništva.

8 Glej Jurij Perovšek, »V zaželjeni deželi« – slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo, Ljubljana, 2009, str. 215–240.

9 Najbolj tipičen primer tovrstnega pristopa je besedilo Janka Jovana, Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Leonova družba, Ljubljana, 1928, str. 485, 523, 524.

10 Peter Vodopivec, Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi in na Balkanu: V luči izkušnje prve Jugoslavije, Zgodovinski časopis 59(3/4), 2005, str. 461–484.

11 Žarko Lazarević, Stvarnost dožemanja – dožemanje stvarnosti: Velika gospodarska kriza in položaj Slovencev, Prispevki za novejšo zgodovino 46(1), 2006, str. 145–154.

12 Slovenska novejša zgodovina, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006, str. 480–506.

KREATIVNOST

Znotraj slovenskega zgodovinskega obstaja konsenz, da pomeni čas med obema vojnama s sprostitvijo, ki je nastopila na začetku dvajsetih let, razcvet najrazličnejših oblik kulturnega dela. Tako na polju umetnostnega ustvarjanja v likovni dejavnosti, glasbi in plesu, literaturi, dramatiki in gledališču ali arhitekturi. Slovenska umetniška ustvarjalnost se je vključila v sodobne umetniške in kulturne tokove ter omogočala transfer aktualnih umetniških poetik in estetik v slovenski prostor. Z nadgradnjo oziroma predelavo pa je ustvarjala tudi domače presežke. Do zelo velikega razmaha je v obliki profesionalne ali ljubiteljske kulture prišlo na področju poustvarjalnosti. Prišlo je do velike institucionalne razvejanosti kulturnih ustanov. Na ravni znanstveno-intelektualnega dela pa je izjemno veliko vlogo odigrala ljubljanska univerza, ki je omogočila komunikacijo slovenskega prostora z mednarodnim okoljem in prenos in posvojitve cel vrste za slovenski prostor novih znanj.¹³ Na tem mestu me zanima tudi širši pomen, ki ga je to imelo za slovenski prostor. Intelektualna dejavnost, umetniška ali znanstvena, je v javnem prostoru odpirala vprašanje vloge kreativnosti in inventivnosti ter njenega vpliva na družbeni razvoj, a ga hkrati s kritične distance tudi sproti reflektirala. Utrjevala je družbeno razločevanje na temelju umetniške moči ali intelektualnega potenciala. S postavljanjem izvirnosti in kritičnosti kot načela eksistence je občinstvo nagovarjala k izkazovanju lastne individualnosti na vseh področjih življenja. Z dvigovanjem izobrazbene ravni se je tudi povečevala možnost inovacij tako na splošnodružbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks kot tudi tehnologije gospodarskega razvoja.¹⁴ Vsi ti na videz parcialni pojavi so se združevali v širši proces, ki je v času med vojnama mehčal prevladujoči tradicionalni družbeni model.

ŽENSKO VPRAŠANJE

K navedenemu je prav gotovo treba dodati še vprašanje ekonomske emancipacije žensk, ki se je v času med obema vojnama že zastavljalo kot eno osrednjih vprašanj družbenega razvoja in vzdržnosti tradicionalnega družbenega modela. Skladno s prevladujočo družbeno ideologijo, ki je še vedno vztrajala na tradicionalni sestavi družine in vlogi spolov v družbi, so se na načelni ravni odrekli znatnemu delu slovenskega človeškega kapitala, ki so ga predstavljale ženske. Visok delež ženske delovne sile v gospodarstvu je bil splet različnih okoliščin, predvsem značaja industrializacije. Že tako visok delež žensk v slovenski industriji je pred drugo svetovno vojno poskočil na celih 40 odstotkov.¹⁵

To dejstvo je vnašalo v družbo nove dimenzije, vplivalo je tudi na položaj žensk v družbi in tudi družini. Z možnostjo zaposlitve zunaj doma in pridobitve stalnega in stabilnega vira dohodkov se ni spreminjala le socialna, temveč tudi ali predvsem ekonomska vloga žensk, posledično tudi družinski odnosi. Ženske so k običajnim opravilom, ki so jim pripadala glede na delitev po spolu, dodale še pridobitno, nikakor ne zanemarljivo funkcijo.

¹³ Kultura 1918–1941, v: Slovenska novejša zgodovina, str. 415–440.

¹⁴ Marjan Senjur, Razvojna ekonomika: Teorije in politike gospodarske rasti in razvoja, založba, Ljubljana, 2002, str. 289 in dalje.

¹⁵ Lazarevič, Plasti ..., str. 408–409.

Ta vprašanja je slovenski javnosti v vsej celovitosti leta 1934 predstavila Angela Vode z znamenito knjigo *Žena v sedanji družbi*. V njej je za okolje, ki je bilo glede družbene vloge in razmerij med spoloma še globoko v tradicionalnih okvirih,¹⁶ izzivalno in pogumno predstavila svojo interpretacijo ženskega vprašanja in se navezala na moderne feministične tokove. Kot temeljni poudarek bi izdvojil njeno misel, kjer opozarja na precep oziroma različno hitrost ekonomske in socialne modernizacije, na širši družbeni kontekst in posledice ekonomske emancipacije žensk. Angela Vode tako nedvoumno zapiše, da ekonomska emancipacija žensk, s tem ko znatno prehiteva ideološki imaginarij, naredi za enakopravnost žensk več kot kakršnikoli deklarativni ali normativni akti.¹⁷

DISKRETNi ŠARM POTROŠNIŠTVA

Kot tretji element rahljanja tradicionalnega družbenega modela navajam potrošništvo. Dejstvo, da je bilo uradno ustvarjenih med 50 in 60.000 novih delovnih mest, s sivim sektorjem pa gotovo več, je imelo veliko pomenov. Na eni strani je to pomenilo toliko zagotovljenih družinskih eksistenc in na drugi strani z upoštevanjem družin vsaj četrta milijona prebivalstva z okrepljeno kupno močjo, se pravi potencialnih potrošnikov. In domača potrošnja je, poleg jugoslovanskega povpraševanja, postajala pomembno gibalno gospodarske rasti pred drugo svetovno vojno. Potrošništvo kot ideologija se je razširila v vse družbene sloje. Ne samo med srednji sloj, ki se je med vojnama zelo okrepil, temveč tudi med delavstvo in kmete.¹⁸ Število slovenskih blagovnih znamk oziroma znamk s slovenskega prostora se je zvišalo, hkrati pa kot take prek zakupa prostora v časopisih in revijah nastopajo tudi v javnosti. Slovenska industrija se je uveljavila z izdelki široke potrošnje. Zato je po obsegu in frekventnosti naraslo tudi oglaševanje, kajti težko je bilo najti časopis ali revijo, ki ga v večji ali manjši meri ne bi vključevala. Penetracija in doseg sta postala globlja kot kdajkoli prej. Kot nov medij se je pojavil radio, ki je počasi prodiral v gospodinjstva, širil oglaševalski prostor in omogočal prepoznavnost posameznih blagovnih znamk. Drobnoprodajna trgovska mreža se je razširila, trgovina se je v mestih segmentirala, povečalo se je število modernih blagovnic, ki so segla tudi v manjša mesta. A še vedno sta ikoni potrošništva ostali dve instituciji, veleblagovnici, nastali na začetku 20. stoletja. Mislim na Urbančevo hišo v Ljubljani ali blagovnico Stermecki v Celju. Ti primeri trgovin so bili zasnovani na modernih principih razstavljenega blaga, ki omogoča neposreden stik med artikli in kupci. Tak pristop prodaje je na dolgi rok spreminjal funkcijo trgovine. Dodajal ji je še vlogo socialnega prostora, spreminjanja življenjskih stilov, načinov in vzorcev nakupovalnih navad.¹⁹

S potrošništvom se je oblikovala nova estetika bivanja, nova estetika tele-
sa in videza. Zlasti v oblačilni kulturi, kjer se v času med obema vojnama

16 Lovro Sušnik, *Akademski poklici*, Ljubljana, 1932, str. 75.

17 Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga, *Spol in upor*, Ljubljana, 1998, str. 139.

18 O različnih aspektih modernizacije načina življenja med vojnama glej Slovenska novejša zgodovina, str. 495–506.

19 Žarko Lazarević, *Blagovne znamke v ritmih časa*, v: *Cockta – pijača vaše in naše mladosti*, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, 2010, str. 18–20.

uveljavi moda kot dejanje individualizacije, a hkrati tudi pripadnosti in statusnih relacij do drugih skupin. Slovensko časopisje je preplavljeno s podobami modernih oblačil in ženskih teles, ki vzpostavljajo nov kanon ženstvenosti. Z modnimi smernicami vstopa v slovenski prostor tudi seksualizacija ženskega telesa. Seksualizacija ženskega telesa kot sestavni del novega modela ženstvenosti, ki ga omogoča ekonomska emancipacija žensk, radikalno spreminja njihovo tradicionalno podobo. S svojo privlačno močjo drugačnosti in navidezno možnostjo zunanega statusnega izenačevanja z drugimi družbenimi skupinami pa se nezadržno širi med prebivalstvom in pridobiva atribut konsenzualne legitimnosti.²⁰ Tudi zasebne stanovanjske vile, ki jih zidajo po slovenskih mestih, simbolizirajo individualizacijo in segmentacijo družbe na podlagi statusnih položajev. Stanovanjske vile so simbol ekonomskega in družbenega uspeha novega srednjega razreda, ki se med vojnama kot posledica podjetniškega uspeha in razmaha javnega sektorja naglo okrepi v izobraževanju, socialnovarstvenih sistemih in administraciji na različnih ravneh.²¹

20 Maja Gombač, Reprezentacija mode v slovenskem periodičnem tisku med svetovnima vojnima. Rokopis doktorske disertacije, Nova Gorica, 2010.

21 Osnovni podatki o vilah in življenjskih poteh njihovih lastnikov so objavljeni v delih Boga Zupančiča (Usode ljubljanskih stavb in ljudi, Ljubljana: KUD Polis, 2005–2009) o arhitekturni zapuščini v Ljubljani.

Notranjost ljubljanske borze, na kateri je potekalo trgovanje z delnicami od leta 1924.

✧ Magdičeva trgovina, moška modna trgovina, prodajalna čevljev Peter Kozina in kino Ideal v Ljubljani.

✧ Rudarji pred vhodom v Neuburgerjev rov mežiškega rudnika v Žerjavu pod goro Peco.

⚠ Mlekarici na jutranji vožnji k mestnim kupcem mleka.
(FOTO: Peter Lampič)

⚠ Mlatilnica v Gameljnah.

**SLOVENSKE (LIKOVNE) UMETNICE
V OBDOBJU 1918–1941**

Atelje kiparke Dane Pajnič, fotografija objavljena v reviji Umetnost.

BARBARA SAVENC

Slovenski umetnostnozgodovinski spomin se ni izognil povelečevanju in ustvarjanju mitov. Ob vprašanju o slovenskih likovnih umetnicah se zato večina spomni le Ivane Kobilce.¹ Izpostavljena kot izjemni ženski lik,² z uspehi, razstavami in s priznanji v Parizu, pomembnimi javnimi naročili, v Ljubljani pa s prvo samostojno razstavo leta 1889, ko je bilo običajno le razstavljanje posamičnih slik v izložbah trgovin, je zasenčila marsikaterega umetnika in seveda umetnice. Razstavniki katalogi in članki namreč razkrivajo, da so v slovenskem prostoru ves čas delovale številne likovno zanimive ustvarjalke. Da o tem molči večina publikacij, pa ni kriva osamljena junakinja, ampak družbena ureditev, ki je s svojo kulturo in vzgojo utemeljila žensko identiteto, t. i. drugi spol,³ in vzdrževala razlike med spoloma, zaradi katerih ženskam do leta 1920 ni bil dovoljen študij na akademijah. S ciljem, da opozorimo na to okoliščino in odgovorimo na vprašanje,⁴ katere slovenske umetnice so sooblikovale slovensko likovno prizorišče v obdobju 1918–1945, je bil zasnovan raziskovalni projekt,⁵ katerega spoznanja povzema pričujoče besedilo. Ob prvem samostojnem nastopu umetnic v Ljubljani je bil objavljen članek Hinka Smrekarja, ki nas opozori na posebno družbeno vlogo žensk:

*Videl in slišal sem, da je spravila razstava nekatere strokovnjake ocenjevalce v rahlo zadrego, posebno oženjene, ki so navajeni zakonske discipline. Kot samec imam manj strahu, morda baš zato tudi več spontanega dopadanja ob teh delih, ki splošnemu občinstvu vrlo ugajajo.*⁶

Pojmovanje, da ženske zaradi svoje vloge kot žene in matere ne morejo sooblikovati javnega prostora, je zakoreninjeno odzvanjalo tudi v mislih žensk:

Ženska zavzema na svetu svoje posebno mesto in se po svojih prirodnih lastnostih močno loči od moškega. Njena vestnost in poseben smisel za estetiko ji

-
- 1 O tem Beti Žerovc, Ivana Kobilca in njena slika za ljubljanski magistrat Slovenija se klanja Ljubljani (neobjavljeno besedilo).
 - 2 Pat Mainardi, A Feminine Sensibility?, v: Feminist Art Journal 1, 1972. Glej tudi Griselda Pollock, Vision & Difference (Femininity, Feminism and Histories of Art), Routledge: London in New York, 1988.
 - 3 Simone de Beauvoir, Drugi spol (Le deuxième sexe), Delta, Ljubljana, 2000; in tudi Isabelle Graw, Die bessere Hälfte, DuMont, Köln, 2003.
 - 4 »Zakaj ni bilo velikih umetnic? Zakaj niso dosegle nič izredno pomembnega na področju upodabljanja umetnosti?« Glej Linda Nochlin, Women, Art and Power and other Essays, Harper & Row Publishers, Inc., New York, 1988.
 - 5 V okviru projekta, ki so ga s svojimi prispevki o posameznih umetnicah sooblikovale dr. Marjeta Ciglencečki, mag. Milena Koren Božiček, dr. Irene Mislej in dr. Nadja Zgonik, sta bili uresničeni razstavi s spremnima katalogoma Sedem slovenskih slikark v obdobju 1918–1945 Henrika Šantel, Avgusta Šantel ml., Helena Vurnik, Anica Zupanec Sodnik, Elda Piščanec, Mira Pregelj in Bara Remec (6. december 2006–15. februar 2007, Galerija Miha Maleš v Kamniku; 9.–31. marec 2007, Pilonova galerija v Ajdovščini) in Sedem slovenskih kipark v obdobju 1918–1945 Katarina Drenik Marussig, Elsa Kasimir Oeltjen, Karla Bulovec Mrak, Dana Pajnič, Mara Kralj, Milena Dolgan in Sonja Rauter Zelenko (3. december 2008–28. februar 2009, Galerija Miha Maleš v Kamniku; 5. marec–10. maj 2009, Umetnostna galerija Maribor; 15. maj–7. junij 2009, Pilonova galerija v Ajdovščini).
 - 6 Hinko Smrekar, Slikar o razstavi naših umetnic, Jutro 209, 11. september 1931, str. 3.

*narekujeta osobito zanimanje in shvačanje prirode, kar ji ne dovoljuje revolucijonarnosti in iskanja iz enega ekstrema v drugi ekstrem.*⁷

Tako je bilo samoumevno, da je treba »umetnico meriti z malo drugačnim merilom«. Razloge, da so igrale precej podrejeno vlogo in niso utirale novih poti kot reformatorice, da so bile le »sodelavke, konservativne in neborbene«,⁸ pa je treba iskati v šolskem sistemu, ki je dekleta izključeval in jim ne le onemogočal profesionalno delo, ampak tudi zanj enakopravna in enakovredna izhodišča. K temu, da dekleta, ob omenjenem, niso smela študirati na likovnih akademijah, je prispeval tudi študij sam, ki je vključeval slikanje akta, golega telesa. Za mlada, neporočena dekleta je bil v tistem obdobju povsem neprimeren, k nedostopnosti pa je prispevala še možnost druženja s študijskimi kolegi in z modeli, večinoma iz drugih, nižjih družbenih okolij. Kljub vsemu je na I. (slovenski) umetniški razstavi v Veliki dvorani Mestnega doma leta 1900 razstavljalo kar pet slikark: Ivana Kobilca, Avgusta st. in Henrika Šantel, Jessie Vesel, kneginja Mary Wrede, roj. pl. Gutmannsthal, na II. umetniški razstavi v Narodnem domu leta 1902 pa: Louisa Jama van Raders, Roza Klein (Sternen), Ivana Kobilca, Melita Rojic in Elza pl. Kastl. Med njimi so bile ne le danes povsem pozabljene sopotnice, žene impresionistov, ampak tudi prva kiparka, Elsa Kastl, poročena Obereigner, ki je pozornost javnosti pritegnila kot sedemnajstletnica, ko je za Kranjsko hranilnico izvršila kip Dobrodelnosti.⁹ Opozoriti velja še na Henriko Šantel, ki je ne le zbujala pozornost s sijajnimi portreti in z žanrskimi slikami večinoma velikih formatov, ampak je v prvih letih 20. stoletja sodelovala skoraj na vseh pomembnih razstavah v Zagrebu, Beogradu, Trstu in Münchnu.

Večina deklet, predvsem premožnejših, se je namesto na akademijah učila v ateljejih priznanih slikarjev. Temelj njihovih zasebnih ur je bilo kopiranje del, iz česar je zagotovo izhajal pri svojem pouku tudi Matevž Langus, ki je imel kot »spreten« slikar več nadarjenih učenk, med njimi sestre uršulinke M. Jožefo Štrus, M. Marjeto Veneaig, kršč. Katarino in M. Alojzijo Petrič, zasebne učenke Terezijo Lipič, poročeno Köstl, Amalijo Oblak, poročeno Hermannsthal, in Henriko Langus.¹⁰ Nekatere so bile skupaj s Teodoro Hermann pl. Hermannsthal, z Marijo Auersperg Attems, Ido Künl in Emilijo Terpinc Paumgartner uvrščene na večje, pregledne razstave v Umetniškem paviljonu Riharda Jakopiča; omenimo le razstavo »v proslavo 80. rojstnega leta njega veličanstva cesarja Franca Jožefa I.« (80 let upodabljaajoče umetnosti na Slovenskem) leta 1910.¹¹ Več slikarskega znanja in uspeha pa so si lahko obetale tiste, ki so smele s podporo staršev odpotovati v tujino,

7 Iva Lavrič, Domače slikarice starejše dobe, Slovenska žena, 1926, str. 66.

8 V (Stanko Vurnik), Razstava kluba likovnih umetnic, Slovenec 212, 19. september 1931, str. 4.

9 Alegorija varčevanja, ki je v zbirki Muzeja in galerij mesta Ljubljane, je razstavljena na stalni razstavi Slovenska zgodovina na Ljubljanskem gradu. O umetnici Vesna Bučič, Elza Obereigner Kastl – naša poslednja miniaturistka, v: Razprave iz evropske umetnosti, za Ksenijo Rozman, (Narodna galerija), Ljubljana, 1999, str. 285–323.

10 Viktor Steska, Pregled slovenske umetnosti, v družinskem listu s podobami. Mladika, Celje, 1925, str. 460–461.

11 Glej tudi Lidija Tavčar, Odsotnost / prisotnost likovnih ustvarjalk v leksikonih in enciklopedijah. (Narodna galerija), Ljubljana, 2006, in Pozabljena polovica (ur. Alenka Šelih), Ljubljana, 2007.

npr. Ivana Kobilca, Henrika Šantel in Anica Zupanec. Študirale so na zasebni šoli, t. i. Damen-Akademie v Münchnu, ki jo je leta 1884 ustanovilo tamkajšnje Društvo umetnic.¹² Brez dvoma je imela pomembno vlogo za dekleta tudi šola Antona Ažbeta, kjer sta se učili Luiza van Raders Jama in Roza Klein Sternen. Iz vsega povedanega je razvidno, da umetnice kljub vsej iznajdljivosti, odločenosti in nadarjenosti niso bile deležne sistematičnega šolanja. Največ se jih je moralo zadovoljiti s poukom na umetnoobrotnih šolah, kot na primer članice društva Vesna: Mimi Abram, Jelisava Kreševič, Zalka Novak, Minka Rakovec, Melita Rojic, Ruža Sever in Avgusta Šantel ml.,¹³ ki so se šolale na Dunaju. Kljub temu lahko Avgusto Šantel ml., Minko Rakovec in Zalko Novak leta 1904 opazimo na eni od ključnih razstav, in sicer 1. jugoslovanski umetniški razstavi v Beogradu. Zaradi izjemnega zanimanja za umetniško izobrazbo, tudi Slovenk Elze Kastl Obereigner, Helene Vurnik, Else Kasimir Oeltjen, Jele Vilfan, se je na Dunaju odpiralo vse več šol, med njimi Kunstschule für Frauen und Mädchen, ki je začela delovati 1. decembra 1897, na šoli pa so poučevali razmeroma moderni umetniki, med njimi tudi Maks Fabiani, ki je nekaj časa poučeval ornamentiko in tihožitje. V Ljubljani, kjer je likovna akademija odprla svoja vrata šele leta 1945,¹⁴ je mlade umetnike usmerjala edino t. i. umetnoobrotna šola oziroma Tehnična srednja šola.¹⁵ Šola, ki se je zgledovala po dunajski K. k. Kunstgewerbeschule des k. k. Österreichischen Museum für Kunst und Industrie, je bila po uradni stopnji pravzaprav nižja šola, svoje razrede, katerim je bila umetnostna obrt glavna stroka, pa je ločevala na Moško obrtno šolo, z najstarejšim »oddelkom za lesno in kameno kiparstvo«, in Žensko obrtno šolo z osrednjim oddelkom za vezenje.¹⁶ Pouk v Moški obrtni šoli je bil sicer dostopen tudi dekletom, toda seznami učencev razkrivajo, da so na oddelku končali šolanje le fantje, in šele v tridesetih letih 20. stoletja se je med učence kiparstva uvrstila Milena Dolgan. Šola, ki je sicer slovela kot pripravljavnica za akademijo, je za dekleta, ki so zaznamovala dvajseta in trideseta leta, pomenila pomembno izhodišče zaradi oddelka za keramiko, ki se je odprl leta 1925.¹⁷ Triletno šolanje je prva končala Mara Kralj, in se že na prvih letnih šolskih razstavah predstavila kot perspektivna ustvarjalka.¹⁸ Prav tako

12 Več Yvette Deseyve, *Der Künstlerinnen-Verein München e. V. und seine Damen-Akademie: Eine Studie zur Ausbildungssituation von Künstlerinnen im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*, München, 2005.

13 Saša Šantel, *Spomini na dunajsko šolanje*, *Umetnost* VI(4-6), 1941-1942, XIX-XX, str. 92.

14 Več ALU 1945-1995, *Petdeset let Akademije za likovno umetnost*, Ljubljana, 1995, in 60 let Akademije za likovno umetnost in oblikovanje 1945-> 2005->, Ljubljana, 2006.

15 Glej Spominska knjiga 1888-1938, *Državna tehniška srednja šola*, Ljubljana, 1938.

16 Za sprejem je bil potreben dokaz o dokončanju vsaj dveh razredov meščanske ali srednje šole oziroma šestih razredov osnovne šole ter starost vsaj 14 let. Predpisana je bila triletna učna doba, ki so jo učenci opravili z »završnim« izpitom, spričevalo pa je imelo značaj pomočniškega spričevala za izbrano obrt.

17 Saša Šantel, *Delovanje umetnostno-obrtnih oddelkov*, v: *Spominska knjiga 1888-1938*, *Državna tehniška srednja šola*, Ljubljana, 1938, str. 112-113.

18 »Za keramično šolo profesorjev Kralja in Berana lahko upravičeno trdimo, da dosegaajo projekti in izdelki njunih gojencev najvišjo umetniško kvaliteto na šoli. /.../ Kako hitro ta šola napreduje, najlepše dokazujejo načrti Papiča, Zuccatija in gospodične Jerajeve.« A(nte) G(aber), *Razstava Tehniške srednje šole*, *Jutro* VIII(148), 24. junij 1927, str. 3.

Dana Pajnič,¹⁹ ki je šolanje sicer prekinila, postala pa »edina kiparica« v tridesetih letih 20. stoletja.

Razmere so zahtevale in že tudi napovedovale spremembe, ki so spodbudile oblikovanje okolja, v katerem se bodo umetnice lahko oblikovale po svoji moči in sposobnostih, šolanje pa dopolnile s temeljnimi akademskimi načeli, ki so spodbujali invencijo. Spremembe so spodbudile umetnice same s kolektivno samopomočjo in predvsem sodelovanjem ter povezovanjem, o čemer pričajo tudi dogodki na Slovenskem in kažejo medvojno obdobje v povsem novi luči. Prvi korak v tej smeri je bila razstava Slovenska žena, ki je bila od 26. junija do 6. julija 1926 na ogled na ljubljanskem velesojmu v paviljonu K, torej v obdobju, ko so se začeli likovno spodbudni dogodki odvijati prav v okviru velesoja in zasebnih galerij, v ljubljanski galeriji Kos, Obersnel in Oražem. Zasnovana je bila po vzoru iz tujine in ob petindvajsetletnici Splošnega ženskega društva²⁰ pod okriljem Franje Tavčar, prve slovenske dvorne dame:

Izmed mnogih sredstev, ki se jih poslužujejo žene, da ovržejo naziranje in trditve o svoji duševni manjvrednosti, so tudi kulturnohistorične razstave njihovega dela. /.../ L. 1914 je nameravalo Splošno žensko društvo v Ljubljani prirediti veliko razstavo pod naslovom »Jugoslovenska žena«. Udeležiti so se je nameravale tudi Hrvatice in Srbkinje. Bilo je že mnogo pripravljenega, toda svetovna vojna je vse onemogočila. V času kongresa Male ženske antante l. 1924 v Beogradu je priredila »Feministična alijanca SNS« zaradi težkih prometnih razmer samo delno razstavo ženskega dela.²¹

Razstava je prvič »podala sliko ženskega duševnega, nacionalnega, karitativnega, umetniško-obrtnega dela od prvih početkov do danes«²² in na t. i. umetniškem oddelku predstavila štiriinšedeset slik velikih in srednjih formatov v olju, pastelu in akvarelu ter nekaj »ličnih« miniaturnih na steklu, ki jih je »z ljubeznivo pomočjo svojega soproga« zbrala in uredila Roza Klein Stern. Ob razstavi je izšel »prvi slovenski ženski zbornik«, ki ga je uredila Minka Govekar, naslovno ilustracijo pa je prispevala Helena Vurnik. Publikacija je prvič poskusila izpolniti vrzeli in v preglednem orisu predstaviti ustvarjalnost »celokupnega ženskega dela Slovenke v preteklosti in sedanjosti, v Jugoslaviji in izven nje«.²³

Kontinuirano ustvarjanje in predstavljanje slovenskih likovnih umetnic pa postane očitno že od leta 1909, ko je svoja vrata odprlo osrednje slovensko razstavišče, Paviljon Riharda Jakopiča v Tivoliju. Že na prvi razstavi se

19 Nadja Zgonik, Dana Pajnič in dekorativno keramično kiparstvo tridesetih let, v: Zbornik za Špelco Čopič, posebna publikacija Zbornika za umetnostno zgodovino, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, Ljubljana, 2006, str. 107–135.

20 O tem Splošno žensko društvo: 1901–1945: Od dobrih deklet do feministk (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše), Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 2003.

21 Minka Govekar, Razstava Slovenska žena, v mesečniku za literaturo, gledališče, glasbo, oblikujočo umetnost, film, modo, sport in družabno življenje, Razgled 1(3), Praga, julij 1926, str. 52–55.

22 Mila Dobova, Upodablajoče umetnice novejših dob, v zborniku Slovenska žena, Ljubljana, 1926, str. 79.

23 Minka Govekar, Predgovor, v zborniku Slovenska žena, Ljubljana, 1926, str. 3.

je prvič predstavila Anica Zupanec Sodnik, do druge svetovne vojne ena najaktivnejših slikark. Od 30. avgusta do 21. septembra 1931 pa je bila v paviljonu odprta razstava Kluba likovnih umjetnica:²⁴ »Jakopičev paviljon je že star in tudi umetniških razstav je videl že mnogo pomenljivih, vendar so pa naše slikarice prve, ki se ponašajo s častjo obiska kraljice Marije.«²⁵ Klub likovnih umetnic, ki je leta 1927 v Zagrebu ustanovljen po vzoru Women's International Art Club,²⁶ so sestavljale t. i. formalne ustanoviteljice, podporni člani in t. i. pozvane članice; Slovenke so se začele pridruževati leta 1929, sodelovale pa so predvsem v letih 1930–1937. Ob razstavljalcah René Gorjup Dufour, Dorothei Hauser, Mari Jeraj Kralj, Eldi Piščanec, Miri Pregelj, Henriki in Avgusti ml. Šantel in Anici Zupanec Sodnik so bile članice kluba tudi Margit Robič, Bara Remec, Vera Fischer Pristovšek in Karla Bulovec Mrak. Skupinski nastop je vznemiril javnost, ki je bila še pod vtisom novic o prvi slovenski akademski kiparki Karli Bulovec Mrak:

Ko so jeseni minulega leta zbirali gradivo za razstavo ženskega dela v Beogradu, je bilo med drugim tudi nekaj slik kiparskih del Karoline Bulovčeve. Ženstvo, ki se je sestajalo radi razstave, je začudeno vpraševalo: »Kaj res, da imamo tudi kiparko?«²⁷

Razstavljala je generacija slovenskih umetnic, ki je zaznamovala obdobje 1918–1941. Med njimi so bile tudi že prve študentke t. i. uradnih akademij, ki so pod pritiskom umetnic, združenih v različnih klubih, po letu 1918 začele odpirati svoja vrata in sprejemati prve študentke; med njimi je bila Karla Bulovec Mrak, ki je študirala v Pragi, sledile so ji Elda Piščanec v Firencah, Mira Pregelj in Bara Remec v Zagrebu ter Milena Dolgan v Beogradu. Ob omenjenih, ki so tako po številu razstav kot po odmevnosti svojih del v časopisih izstopale, lahko zasledimo na eni od pomembnih razstav ljubljanskega velesejma leta 1928, razstavi Umetniške matice z naslovom Slovenska moderna umetnost 1918–1928, Tatjano Inkiostri in Mimi Spinčič Medved, na likovno prizorišče pa so občasno stopile še Ana Skedel, Ana Zupan, Špelca Mladič, Mira Debelak, Ana Wambolt Imstadt, Ivanka Vanič, Doroteja Roter, Marija Kupfer, Marija pl. Pantz, Jožica Bregar, Sonja Vončina, Marija Šarc in Nora Lavrin ter Elsa Kasimir Oeltjen, ki se je z možem Janom Oeltjenem po letih ustvarjanja v tujini vrnila v Haloze. Čeprav izrazita in močna umetniška osebnost, je razstavljala le na Ptuj in enkrat v Paviljonu

24 Klub je bil prvo pravo profesionalno žensko združenje in mu je pravila leta 1927 potrdilo Ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu. V jedru je bilo to združenje vseh likovnih umetnic z območja tedanje Kraljevine SHS / Jugoslavije, idejo o ustanovitvi kluba pa sta izoblikovali hrvaški slikarki Lina Crnčić Virant in Nasta Rojc. Več Dubravka Peić Caldaro-
vić, Klub likovnih umjetnica 1927–1941, 70. obljetnica prve izložbe iz zbirke dr. Josipa Kovačića, Galerija Ulrich, Zagreb, 1997.

25 Ante Gaber, Razstava naših slikaric. Kraljica Marija na razstavi: Nekaj njenih ocen razstavljenih del, Slovenski narod 206(3), 12. september 1931, str. 3.

26 Leta 1899 ga je v ateljeju v Parizu ustanovila peščica umetnic, sprva z imenom Paris Club, a so ga po prvi razstavi preimenovali v Ženski internacionalni umetniški klub.

27 Marica Bartol, Slovenske umetnice, Ženski svet III (7), julij 1925, str. 194.

Riharda Jakopiča.²⁸ Podobno (Kata)Rina Drenik Marušič, ki se je v Ljubljano dokončno preselila šele po letu 1945, pred tem pa o njej zasledimo le posamične navedbe.²⁹ Ti podatki nas opozarjajo, da so se morda najodmevnejše razstave prirejale v Ljubljani, a na veljavi sta pridobivali tudi likovni prizorišči v Mariboru in Celju, kjer so bile dejavne Ifigenija Cozzi, Ljudmila Janovsky, Hedvika Kiffmann, Erna Klein Bros, Rita Passini, Violeta Rosmanit, Vera Simonič Blumenau, Konstanca Frohm in še posebej Vera Fišer Pristovšek.

Z vse bolj očitnimi, novimi, političnimi težnjami in nacionalnimi usmeritvami v letih 1938–1941 so tudi v ospredje povezovalj likovnih umetnic znova stopili predvsem politični vidiki. To velja zlasti za zadnji veliki skupni nastop slovenskih umetnic v okviru mednarodne, potujoče Razstave umetnic iz držav male antante.³⁰ Razstava, ki je bila najprej predstavljena v Beogradu in Zagrebu, od 6. do 20. marca 1938 pa v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani, je bila »izraz skupnih interesov in teženj treh držav«, s ciljem »/.../doseči v vseh treh državah žensko volilno pravico, izenačenje pravic med možem in ženo, zaščito matere in otroka« in »poglobitev prijateljskih odnosov med vsemi tremi državami, in to na podlagi čim tesnejših kulturnih stikov«.³¹ Ob razstavi je izšel katalog z obširno spremno besedo, v katerem so bile predstavljene tudi Slovenke Ivana Kobilca, Melita Rojic, Rosa Klein Stern, Helena Vurnik, Karla Bulovec Mrak, Elizabeta Obereigner in Henrika ter Avgusta ml. Šantel, Anica Sodnik Zupanec, Elda Piščanec, Mira Pregelj, Mara Kralj Jeraj, Dana Pajnič, Bara Remec, ki so tudi razstavile, ter prvič slovenske arhitektke ob Dušani Šantel Kanoni, ki je razstavila en projekt, še diplomantke Plečnikovega razreda Gizela Šuklje, Katarina Grasseli in Marjanca (Marianna) Kanc Čuček. Dodamo lahko, da so ženske sedaj v velikem številu delovale prav na vseh umetnostnih področjih, v krogu številnih fotoklubov tudi kot fotografinke. Upadati pa je začelo število članic v Klubu likovnih umetnic, eden od ciljev, oblikovati slovensko društvo umetnic, pa se ni uresničil. Skupne razstave so postale redke, zasledimo le Umetnostno razstavo likovnih umetnic iz Beograda, Zagreba, Sušaka in Ljubljane, ki je bila od 5. do 20. novembra 1939 v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani. Umetnice je zbrala Bara Remec, ki je skupaj z Maro Kralj, Dano Pajnič, Eldo Piščanec, Miro Pregelj, Avgusto ml. in Henriko Šantel, Jelo Humek Trnkoczy ter Anico Zupanec Sodnik zastopala Slovenke.

28 Po letu 1931, ko se je z možem, slikarjem in grafikom Janom Oeltjenom, naselila v Vareji v Haložah, je skupaj z njim leta 1932 razstavljala v prostorih gimnazije na Ptuju, skupaj s Karlom Jirakom, Otom Trublom in Leopoldom Wallnerjem, leta 1935 pa v Paviljonu Riharda Jakopiča v Ljubljani. Več Marjeta Ciglencečki, Elsa Kasimir Oeltjen, Umetnostna galerija Maribor, Maribor, 2009.

29 Glej Iva Breščak, Iz umetniškega sveta, Umetnost II(7–8), marec–april 1938, str. 133 in Iz umetniškega sveta, Umetnost V(6–7), februar–marec 1941, str. 215.

30 Glej katalog La Petite Entente des Femmes, Exposition des Femmes Artistes des États de la petite Entente, Belgrade–Zagreb–Ljubljana–Bucarest–Cluj–Cernautzi–Praha–Brno–Bratislava, 1938.

31 Potujoča razstava na poti v Ljubljani. Kaj nam pokažejo upodabljajoče umetnice MŽA?, Jutro 49, 27. februar 1938, str. 8. Glej še članek A(ngela) V(ode), Namen in uspeh razstave umetnic Male ženske antante, Jutro 58, 10. marec 1938, str. 7.

Leto 1941, ko se je v krogu umetniške skupine Slovenski lik³² javnosti prvič predstavila Milena Dolgan, druga slovenska akademska kiparka, in leto pozneje zbudila precej pozornosti z Lastnim portretom, »enim najboljših dosedanjih slovenskih kipov lastnih portretov /.../«, ³³ je bilo že v znamenju novih družbenih izhodišč: »Žena, ki mora skrbeti za družino in morda še za moža, sme logično zahtevati tudi drugačen socialni položaj /.../«³⁴ Kiparka je bil skupaj z Alenko Gerlovič, diplomantko zagrebške akademije, predstavnica nove generacije, ki je menila, da »moški /.../ ne gleda več na ženo kot na inferiorno bitje, temveč pričakuje, da bodo žene, kadar jim bo dano, resno in požrtvovalno sodelovale z moškimi /.../«³⁵

32 Razstava v palači Bate v Ljubljani je bila od 15. do 31. maja 1941. Razstavili France Kralj, Lojze Perko, Vladimir Jakič in Ivan Štrekelj. Glej razstavljeni katalog Slovenski lik, IX. umetnostna razstava, Ljubljana, 1941.

33 Razstavljeni katalog Slovenska moderna umetnost, France Kralj, generacija najmlajših, Umetniško društvo Slovenski lik, ob X. razstavi od 28. II. do 15. III. 1942, Galerija Obersnel, Ljubljana. Več o umetnici, katere velik del zapuščine hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Gojko Zupan, Iztok Lavrič in Milena Dolgan, ZDSLU, Ljubljana.

34 Stane Mikuž, Razstava umetnic držav Male zveze, Slovenec 60, 13. marec 1938, str. 9.

35 Študijski tečaj ženskega pokreta, Jutro 61, 13. marec 1938, str. 3.

✦ **HENRIKA ŠANTEL**
Ženska figura,
 1907, olje na platnu,
 190 × 79,5 cm
 (Muzej in galerije mesta
 Ljubljane)

ELDA PIŠČANEC
 Ljubljanska stolnica,
 1934, olje na platnu,
 55 × 75 cm,
 (Muzej in galerije mesta
 Ljubljane)

MIRA PREGELJ
 Vodnikov trg,
 sredina 20. stoletja,
 tempera, 29,5 × 42 cm,
 (Muzej in galerije mesta
 Ljubljane)

BARA REMEC
 Ljubljana s Šmarno goro,
 1938, olje na platnu,
 56 × 65 cm,
 (Muzej in galerije mesta
 Ljubljane)

- ANICA ZUPANEC SODNIK
Klekljarica
1930, olje na platnu,
92 × 67 cm,
(zasebna last)

- AVGUSTA ŠANTEL ML.
Iz krakovskega
predmestja
Pred 1939, akvarel,
33 × 45,5 cm,
(Muzej in galerije mesta
Ljubljane)

- HELENA VURNIK
Štirje evangelisti,
Osnutek za mozaike
na cerkvi sv. Petra v
Ljubljani, 1939, gvaš na
pavspapirju,
23,2 × 36,6 cm
(Muzej za arhitekturo in
oblikovanje)

Fotografije likovnih del Tomaž Lauko.

**BREZ ŽENSK IN ALKOHOLA DO
NEOMADEŽEVANE VOLILNE ZMAGE:
VOLILNE DROBTINICE IZ
KRALJEVINE SHS IN JUGOSLAVIJE**

Dr. Anton Korošec s slovenskimi poslanci pred začetkom prve seje
narodne skupščine, 16. januar 1939.

.....
.....
.....
.....

BOJAN BALKOVEC

Volilna zakonodaja in volilna praksa sta v vsaki državi njeni specifičnosti, ki izhajata iz volilnega zakona, politične in splošne kulture ter tradicije in stopnje razvoja politične demokracije. Že naslov članka povezuje nekaj zgoraj omenjenih elementov, opozoril pa bom tudi na nekaj značilnosti in zanimivosti, ki so povezane z volitvami v naši medvojni domovini, Kraljevini SHS.

Najprej je treba zapisati, da smo v medvojni Kraljevini SHS/Jugoslaviji poznali tri zakonske okvire, ki so urejali volitve poslancev. Dva zakona sta urejala volitve v dobi od nastanka skupne države do konca dvajsetih let. Parlamentarno življenje se je v praksi začelo že marca 1919, ko je bil sklican začasni parlament (Privremeno narodno predstavništvo)¹ z nalogo sprejeti volilni zakon. Volilni zakon je bil sprejet 2. septembra 1920. Ta zakon so uporabili na volitvah v ustavodajno skupščino 28. novembra 1920. Enaindvajsetega junija 1922 je bil sprejet zakon o popravkih volilnega zakona, zakon pa so nato uporabili na volitvah v letih 1923, 1925 in 1927. Tretji zakon je septembra 1931 izdal kralj Aleksander. Zakon je bil malenkostno spremenjen marca leta 1933. Prvo različico so uporabili na volitvah leta 1931, drugo pa na volitvah v letih 1935 in 1938.

V naslov prispevka sem zapisal, da so volitve potekale brez žensk, a je tu mišljeno brez žensk le v smislu oddajanja glasu na volišču. Zakon ženskam namreč ni dal volilne pravice.² Posamezne stranke so podpirale žensko volilno pravico, a v parlamentu v boju za splošno volilno pravico, torej za oba spola, niso bile uspešne. Predlogi za žensko volilno pravico so zajemali vse ženske ali pa jo na drugi strani omejevali kot neke vrste nagrado le na del ženske populacije, npr. na ženske – vojne invalide ali ženske – vdove, oz. ženske, katerih sinovi so padli v prvi svetovni vojni.³ So se pa stranke zavedale vloge žensk v družini oz. vloge žensk, ki naj poskušajo vplivati na čim večjo volilno udeležbo njihovih mož in sinov, in so se v predvolilnem času obračale na ženske. *Slovenec* je tako 4. septembra 1927 pisal:

Še teden dni nas loči od volitev za državno skupščino. Od teh volitev je odvisna verska svoboda ter gospodarski in kulturni napredek slovenskega naroda. To pa je v rokah le onih mož, ki bodo izvoljeni na programu SLS. Zato skrbi, da gredo 11. septembra vsi volivci na volišče! Skrbi [ženska op. B. B.], da volivci volijo vsi že po možnosti v dopoldanskih urah! Skrbi, da se bodo volivne pravice poslužili tudi stari bolni in onemogli! Agitiraj od moža do moža, da je na Kranjskem naša skrinjica druga (2), na Štajerskem in v Ljubljani pa prva (1).

1 Podrobneje o delu tega začasnega parlamenta glej Neda Engelsfeld, Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Globus, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1989.

2 Glej 9. člen zakona iz leta 1920, v: Službene novine Kraljevine SHS, 6. september 1920 in Volilni red za Ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana, 1922, str. 25 ter 7. člen zakona iz leta 1931, v: Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, v: Zakoni in uredbe XII. zvezek, Zakon o volilnih imenikih – Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, založila in natisnila tiskarna Merkur, Ljubljana, 1931, str. 16.

3 Glej parlamentarno razpravo, v: Stenografske beleške Začasnega narodnega predstavništva 10., 103. in 104. seja, 17., 18. in 19. junij 1920.

Sledi zaključni poziv z obetom za vse dobro po zmagi:

»Slovenska žena, od Tvojega vestnega in požrtvovalnega dela je odvisna častna zmaga naših mož, od katerih vemo, da bodo skrbeli za red, pravico in enakopravnost v državi!«⁴

Na drugi strani pa npr. v *Slovenskem narodu* v okviru pisanja o zlorabah v nasprotnem taboru beremo, da naj bi župnik na Brezovici kar v spovednicah med spovedjo ženske nagovarjal, naj pridobijo može, brate in sinove, naj volijo za program SLS.⁵ Obsojanja SLS, da na nek način zlorablja naklonjenost žensk Cerkvi, je bilo opaziti ob vsakih volitvah. Tako smo npr. v *Kmetijskem listu* lahko brali:

Vemo dobro, da uvajajo klerikalci sedaj žensko volilno pravico samo zato, ker upajo s pomočjo agitacije in izpovednice ženske pridobiti zase in ker mislijo, da bodo žene spravile na njihovo stran tudi tiste može, ki niso za klerikalce.⁶

Vprašanje (ne)pismenosti je bilo na dveh mestih povezano z volilno zakonodajo. Prvič se s tem vprašanjem srečamo pri možnih oblikah oddajanja glasu, kadar gre za tajne volitve. V tridesetih letih, ko je bilo oddajanje glasu javno, pismenost volivcev ni element odločanja o načinu oddajanja glasu. V dvajsetih letih, ko je volivec svoj glas oddal tajno, pa je bilo treba uporabiti način, ki bi ne povzročal težav nepismenim volivcem. Slovenski kraji so že iz časov rajne črnožolte monarhije poznali glasovanje z volilnim listkom. Stopnja pismenosti prebivalstva je bila dovolj visoka, da je bil takšen način izvedljiv. V Kraljevini Srbiji pa so uporabljali volilne kroglice, ki so jih volivci, ločeno za posamezne stranke, oddajali v skrinjice. Takšen način je prevzela tudi Kraljevina SHS. Tako so volivci v dvajsetih letih oddajali glas s pomočjo gumijaste kroglice, ki so jo odložili v skrinjico, namenjeno njihovi listi. Postopek oddajanja glasu je podrobno opisan v 63. členu volilnega zakona.⁷ Na drugi strani bi lahko o kandidaturi za poslanca razmišljal tudi nepismen posameznik. Začasni parlament je v volilni zakon vnesel obvezno pismenost kandidatov za poslance. Kandidat za poslanca mora biti večč čitanja in pisanja.⁸ Razprava o (ne)pismenosti je bila zelo zanimiva. Nekateri poslanci so se zaradi omejevanja pasivne volilne pravice na pismene zelo hudovali in poskušali na vsak način doseči umik tega določila. Ob tem naj opozorim, da v prvem predlogu pismenost kandidatov sploh ni bila omenjena. To določilo se pojavi šele v drugem branju zakona. Srbski republikanec Jaša Prodanović je zahtevi po pismenosti kandidata za poslanca ugovarjal z najsplošnejšim možnim ugovorom. Poslanec naj bo moralno neoporečen, vse drugo je nepomembno. Še odločnejši nasprotnik omejevanja pravice je

4 Slovenec, 4. september 1927, str. 4.

5 Slovenski narod, 6. november 1920, str. 3.

6 Kmetijski list, 1. julij 1920.

7 Službene novine Kraljevine SHS, 6. september 1920, Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, 15. september 1920.

8 Glej 13. člen zakona iz leta 1920 in sorodne člene v poznejših zakonih.

bil poslanec srbskih zemljoradnikov Dimitrije Popadić, ki je enakost v boju za svobodo z enakimi možnostmi vstopa v parlament povezoval z besedami:

Dalje se zabranjava nepismenomu seljaku da uđe u Skupštinu, a kad je trebalo ići u rat onda se nije pitalo, ko je pismen i nepismen; onda se nije kazalo: ajde vi pismeni napred, a vi nepismeni u pozadinu. Onaj, koji je umeo da oslobodi ovu otadžbinu taj može ući i u Parlamenat, ako uživa poverenje narodno.⁹

Z izobrazbo poslancev je bilo leta 1920 povezano tudi določilo o posebnih pogojih za določen del poslancev. Posebni pogoj za del poslancev je bila zahtevana dokončana univerzitetna oz. tej primerljiva izobrazba. Že v Zakonodajnem odboru so posamezniki nasprotovali ločevanju poslancev v dve skupini. Pogosto je bila omenjena nevarnost prepada med inteligenco in navadnimi državljani. Anton Kristan je nesmisel tega ločevanja v razpravi opisal takole:

Če je stranka, ki nastopa v volilnem boju, kaj vredna, bo sama rada poslala v parlament intelektualce, ki jih itak potrebuje pri zakonodajnem delu. Naj bo stranka socialistična, naj bo seljačka, naj bo katerakoli hoče – vsaka bo vzela za kandidate one intelektualce, ki se (so op. B. B.) za dotični sloj kaj naredili, vzela bo tiste, ki so za narod kaj delali. Mi pa hočemo tu ustvariti zakon, po katerem bodo prišli sem studovani paraziti; tisti, ki bi jim drugače narod v nobenem oziru ne dal svojega zaupanja, imajo tu zasigurane mandate.¹⁰

Nazadnje je zakon uvedel navadne in kvalificirane mandate. Problem pa je bil način določitve števila omenjenih posebnih mandatov. Zakon je zapisal, da mora biti v vsakem volilnem okrožju vsaj po en mandat s posebnimi pogoji.

Volilna okrožja, ki volijo več nego štiri poslance s splošnimi pogoji, morajo imeti na kandidatnih listah toliko kandidatov s temi posebnimi pogoji, kolikorkrat je število štiri v številu poslancev s splošnimi pogoji, ki jih volijo ta okrožja.¹¹

Volilni zakon ima tu napako, saj se v delu zakona, ki govori o ugotavljanju števila poslancev v posameznem okrožju, govori o izračunavanju števila t. i. navadnih in posebnih poslancev skupaj. Iz te nerodne formulacije je izšla napaka Državnega odbora, ki je izračunaval razdelitev mandatov na navadne in posebne. Namesto da bi skupno število poslancev v volilnem okrožju delili s 5 in tako pri razdelitvi navadnih in posebnih mandatov v okrožju zadostili razmerju 4 : 1, so skupno število mandatov v okrožju delili s 4. Posledica je bila, da je bilo v nekaj okrožjih v državi napačno izračunano razmerje med navadnimi in posebnimi mandati. Med takšna okrožja je spadalo tudi okrožje Maribor – Celje. Tam je bilo skupaj 21 poslanskih mest in pravilna razdelitev bi bila 17 navadnih in 4 posebni, in ne napačnih 16 navadnih

9 Stenografske beleške Začasnega narodnega predstavništva, zvezek V, 113. seja, 17. julij 1920, str. 274.

10 Stenografske beleške Začasnega narodnega predstavništva, zvezek V, 102. seja, 17. junij 1920, str. 30.

11 Glej 14. člen zakona, v: Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, 15. september 1920.

in 5 posebnih. Kakšna je bila posledica te napake? Navadne in posebne mandate se je razdeljevalo posebej in od te napake bi lahko imele dobiček zmagovalne stranke v nekaterih volilnih okrožjih. Po spremembi zakona leta 1922 je bila delitev na navadne in posebne mandate ukinjena.

Omenil sem že glasovanje s kroglicami, ki so ga v dvajsetih letih uporabljali zaradi visoke stopnje nepismenosti prebivalstva. Nepismenost je naraščala od severozahoda proti jugovzhodu. *Statistički godišnjak* za leto 1929 navaja, da je bilo v Dravski banovini med moško populacijo, starejšo od petih let, 8,9 odstotka nepismenih. V mestu Beograd je bila nepismenost nekaj nad 11-odstotna. Že v nam sosednji Savski banovini je bila ta številka trikrat višja kot v Dravski banovini. Podobno je bilo tudi v Donavski banovini. V preostalih banovinah je bilo nad 50 odstotkov nepismenih moških.¹² Čeprav bi odšteli 6- in 7-letne dečke, ki se morda še niso naučili pisati, bi bile številke le malo drugačne. Takšna stopnja nepismenosti je torej utemeljevala zahtevo po glasovanju s kroglicami. Nepismenemu volivcu je moralo osebje na volišču prebrati, katera volilna skrinjica je za katero listo. V tem smislu je bilo pomembno tudi širjenje informacije, katera po zaporedju je skrinjica posamezne liste, saj so kljub nepismenosti volivci najverjetneje znali prešteti do deset in tako najti pravo skrinjico. Trideseta leta so prinesla veliko spremembo, saj je volivec glasoval javno.¹³ Javno glasovanje, ki ga je uvedel sedeminštirideseti člen volilnega zakona, je s stališča svobodnega izražanja politične volje na popolnoma nasprotnem bregu kot tajno glasovanje. Javnost političnega opredeljevanja sama po sebi ne povzroča težav, kot ovira za posameznika pa se izkaže, ko grozi, da mu lahko javno izražanje političnega prepričanja škodi. Ta škoda seveda ni v spreminjanju moči ali vpliva neke politične skupine, ampak v možnosti zlorabe oblasti proti pravicam posameznika. Javno glasovanje na volitvah omogoča vladajoči strukturi, da popolnoma nadzira volivce. Ta nadzor je nevaren ali vsaj neprijeten predvsem za javne uslužbenke, ker so ti pač na plačilnem seznamu vlade. V tridesetih letih so bili to nekateri intelektualni poklici, predvsem v šolstvu, in najrazličnejši uradniki.

Volilni sistem je bil v dvajsetih letih sorazmeren – deleže glasov so preračunali v sorazmerne deleže mandatov. Leta 1920 je bil sorazmerni sistem prizadet z delitvijo poslancev na navadne in posebne. V vseh dvajsetih letih je enakost volivcev in volilnih list v smislu enakopravne sorazmernosti omejevala različna velikost volilnih okrožij z različnim številom mandatov. V vsakem volilnem okrožju posebej so ugotavljali rezultate in razdelili mandate glede na uspeh posamezne liste. Trideseta leta so »de iure« ohranila sorazmerni sistem, a v praksi je bil ta zelo nepravilen, saj je zmagovalna lista takoj dobila 2/3 mandatov v vsaki banovini oz. 3/5 po spremembi leta 1933. Ob volitvah v tridesetih letih ne smemo pozabiti še na eno dejstvo. Kandidatna lista je morala imeti svoje kandidate v vseh volilnih okrajih v

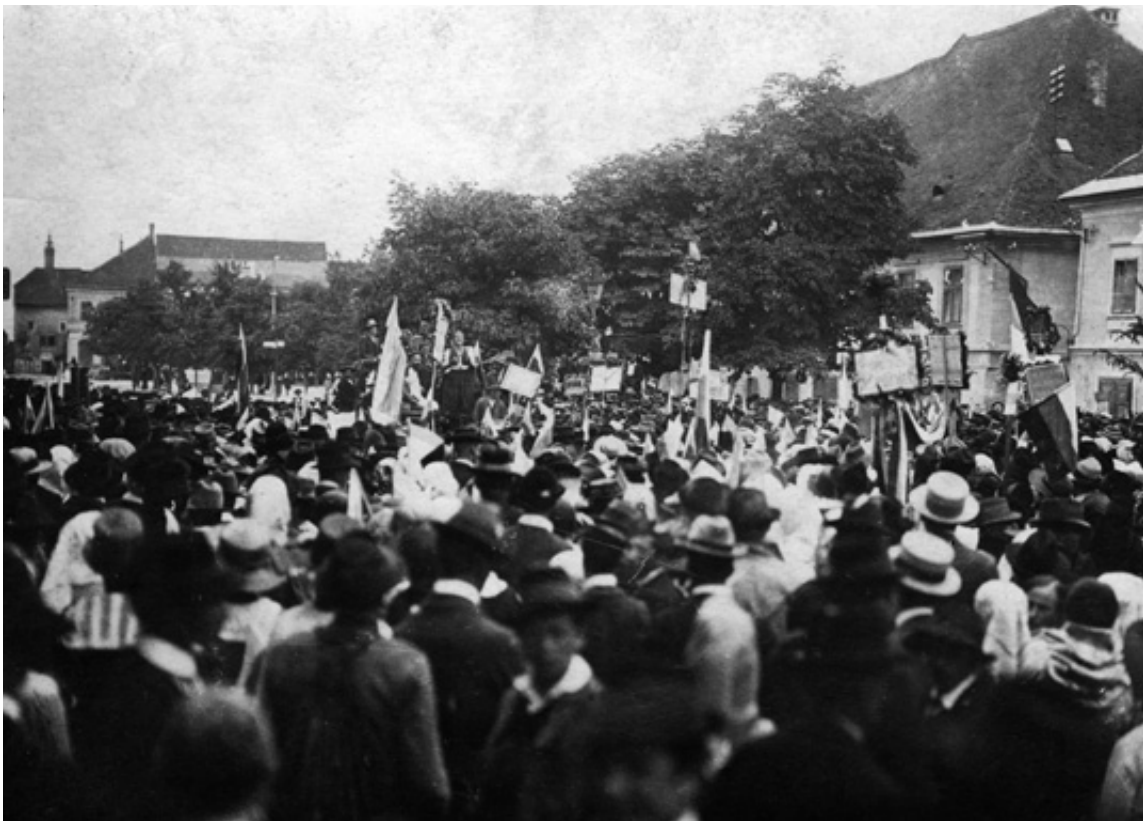
12 Statistički godišnjak, knjiga 1, 1929, str. 70. Dostopno tudi na http://www.sistory.si/publikacije/pdf/statisticni-letopisi/STATISTICKI_GODISNJAK_1929.pdf

13 Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, člen 47, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 55, leto 1931.

državi.¹⁴ Ta določba je seveda povezana s centralističnimi in z unitarističnimi idejami. V praksi je to pomenilo, da so se stranke, ki so imele privrženke le v določenih delih kraljevine, združevale v koalicije.

Alkohol lahko z volitvami povežemo na dva načina. Prvi je zakonska prepoved točenja alkohola dan pred volitvami, na dan volitev in dan po volitvah. Pojasnjevanja tega določila nisem zasledil, a se zdi smiselno. Zakonodajalec je imel zagotovo v mislih preprečevanje najrazličnejših izgrediv na predvolilnih shodih in morebitne izgrede opitih volivcev na volišču. Prohibicija na prvi povolilni dan je najbrž povezana s strahom pred veseljačenjem zmagovalcev ali prevelikim utapljanjem žalosti poražencev, kar bi pripeljalo do kršenja javnega reda. Da je bil alkohol gost predvolilnih zborovanj, ne moremo dvomiti, saj je bilo mnogo volilnih shodov v gostilnah; pogosto beremo tudi o razgrajanjih na takšnih zborovanjih. Tu je bil žar boja s političnim nasprotnikom mnogokrat zagotovo podmazan tudi s kakšnim kozarcem rujne kapljice ali piva preveč.

14 Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, v: Zakoni in uredbe XII. zvezek, Zakon o volilnih imenikih – Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, založila in natisnila tiskarna Merkur, Ljubljana, 1931.

⚠ Predplebiscitni shod Slovencev v Velikovcu, 25. julija 1920.

▲ Člani volilne komisije v Novi Štifti ob volitvah v narodno skupščino 11. septembra 1927.

▲ Predvolilno zborovanje Slovenske ljudske stranke. Množico je z balkona hotela Union v Ljubljani pozdravil dr. Anton Korošec, 1927.

⚙ Sestanek senata Kraljevine Jugoslavije. Člani kraljeve vlade in predsedujoči dr. Ivan Hribar na sestanku senata.

⚙ Sprevod delavcev po celjskih ulicah med zletom delavskih kulturno prosvetnih društev Svoboda, 7. julij 1935.

**ŠOLA IN POLITIKA
V STARI JUGOSLAVIJI:
PREMEŠČANJA UČITELJSTVA
»PO SLUŽBENI POTREBI«**

Pouk na šolskem vrtu osnovne šole na Rakeku, 1932/33.

BRANKO ŠUŠTAR

Javna šola kot ustanova državnih oblasti v času habsburške vladarice Marije Terezije vse do našega časa nosi s seboj »politicum«. Politični vplivi na našo šolo so se tako kazali v avstrijskem obdobju, kjer nam je bil s Cankarjevo besedo v drami *Hlapci* in povesti *Martin Kačur* izrisan položaj učiteljstva med strankarstvom liberalizma in političnega katolicizma v letih pred prvo svetovno vojno.¹ Politični boj za šolo, ki se je nadaljeval tudi v obdobju med obema svetovnima vojnama, je tako za Slovence, živeče kar v štirih državah, pomenil najprej boj za osnovne jezikovne pravice v Italiji, Avstriji in Madžarski – za osnovnošolski pouk v materinščini učencev. Boljši narodnostni položaj so imeli le Slovenci v prvi jugoslovanski državi, ki so jo (večinoma) doživljali kot svojo narodno državo. V avstrijskem obdobju slovenske šole so bile zakonodajne osnove skupna državna zakonodaja in različne šolske zakonodaje v deželah, kjer so prebivali Slovenci. Položaj učiteljskega poklica in šole, kot ga je okoli leta 1870 opredelila liberalna zakonodaja, pa se je v marsičem ohranjal še prvo desetletje nove jugoslovanske države. Na eni strani se je ob političnih spremembah spreminjalo prav šolstvo, ki pa je na drugi strani z istimi, čeprav vsako leto starejšimi učenci, navadno tudi istimi učitelji, kdaj s prilagojenimi, drugič spremenjenimi učbeniki, z učnimi načrti in zakonskimi okviri nadaljevalo svoje delo. Prehod slovenske šole iz avstrijskega v jugoslovanski državni okvir, ki ga je prinesel prevrat jeseni 1918, je na eni strani prinesel slovenizacijo osnovnega, pa tudi srednjega šolstva ter nastanek univerze v Ljubljani, na drugi pa se je temeljna osnovnošolska zakonodaja ohranila kar do leta 1929. Slovensko učiteljstvo po letu 1918 ni bilo več vezano na dotedanje deželne okvire, temveč se je še bolj uveljavila vseslovenska zveza učiteljskih društev (od leta 1889 delujoča učiteljska Zaveza), ki je poleti 1920 postala slovenski del vsedržavnega Udruženja jugoslovanskega učiteljstva (UJU, poverjeništvo v Ljubljani), njeno glasilo pa je bil časopis *Učiteljski tovariš* (UT). Katoliško usmerjena Slomškova zveza (ust. leta 1900, glasilo *Slovenski učitelj – SU*), dejavna predvsem v osrednji Sloveniji, pa se kljub večjemu sodelovanju liberalno in katoliško usmerjenih učiteljskih organizacij med prvo svetovno vojno in takoj po njej vse do leta 1926 ni uspela pridružiti jugoslovanski učiteljski zvezi UJU. V začetku dvajsetih let 20. stoletja, ko je bilo slovensko učiteljstvo v jugoslovanskem delu Slovenije še vpeto v politične boje med liberalizmom in političnim katolicizmom, pa se je slovensko učiteljstvo na Primorskem zaradi italijanskega pritiska v stiski povezovalo ne glede na idejne razlike.²

SLUŽBOVANJE SLOVENSKEGA UČITELJSTVA MED PRVO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ

Do razpada Avstro-Ogrske smo Slovenci večinoma živeli v eni državi, in to predvsem v avstrijskem delu monarhije, čeprav ločeni na posamezne dežele, po vojni pa razdeljeni kar med štiri države. Prva svetovna vojna je tudi učiteljem prinesla vpoklic v vojaške enote, več jih je tudi padlo na fronti.

1 Marja Borštnik, Cankar in učiteljstvo, Slavistična revija 3–4, 1948, str. 145–156; Rudi Koncilijski, Cankar o družbeni vlogi Cerkve na Slovenskem, Mohorjeva družba, Celje, 1983.

2 B. Šuštar, Posebnosti razvoja učiteljskega društva Slomškova zveza v Idriji 1901–1924, Šolska kronika 15(39), 2006, str. 41–60.

Zanimiva je bila tudi medvojna izkušnja slovenskih učiteljev, ki so kot avstrijski vojaki prevzeli mesta v šolah in šolski upravi v okupirani Srbiji in Črni Gori.³ Ti so se tudi srečali s šolstvom v krajih, ki so decembra 1918 skupaj s slovenskimi deželami postali del novonastale Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Stikov s šolstvom drugih južnih Slovanov je bilo pred letom 1914 kar nekaj, več seveda s tistimi v istem državnem in pravnem okviru avstrijskih dežel (Istra, pa tudi Dalmacija) kot pod ogrsko krono sv. Štefana (na Hrvaškem in v Slavoniji), nekaj pa je bilo tudi povezav s Srbijo in z Bolgarijo. Najbrž pa smo Slovenci poznali bolgarsko šolstvo boljše od srbskega, in to iz prve roke.⁴

UČITELJSKO SLUŽBOVANJE PO LETU 1918 NA KOROŠKEM

Takoj po koncu prve svetovne vojne je odšlo več slovenskih učiteljev v narodnostni vnemi službovat tudi na Koroško.⁵ Medtem ko so se slovenski učitelji le dogovarjali o sodelovanju in povezovanju svojih liberalno in katoliško usmerjenih organizacij, so slovenski učitelji na Koroškem že sredi avgusta 1919 z zastopniki treh društev oblikovali skupni Učiteljski svet za Koroško.⁶ Učiteljsko društvo v Velikovcu si je prizadevalo ostati pošteno in nadstrankarsko in je marca 1920 skušalo vplivati na Zavezo, »da bi prenehala s kulturnim bojem«⁷ in medsebojnimi učiteljskimi prepiri »zaradi takozvanega svetovnega naziranja, političnega prepričanja in drugih takih predsodkov«.⁸ Po plebiscitu slovensko učiteljstvo tam ni več moglo delovati.

PRIMORSKO UČITELJSTVO: SLUŽBA V NOTRANJOSTI ITALIJE ALI EMIGRACIJA V JUGOSLAVIJO

Učiteljstvu na Primorskem, ki je med prvo svetovno vojno zaradi Soške fronte doživelo begunstvo in poučevalo na begunskih šolah na Štajerskem, Češkem in drugod, se tudi po vojni ni dobro godilo. V krajih za rapalsko mejo, ki so po letu 1920 postali del Italije, so bile po letu 1923 zaradi italijanskega nacionalističnega pritiska in fašistične šolske zakonodaje slovenske šole postopoma ukinjene. Slovensko učiteljstvo je moralo ali sprejeti poučevanje v italijanščini v različnih pokrajinah te države ali pa emigrirati v Jugoslavijo, kjer so okrepili vrste slovenskega učiteljstva zlasti na Štajerskem, v Prekmurju, sprejeli pa so službe tudi na podeželskih šolah drugod po Sloveniji, pa tudi v bolj oddaljenih krajih Jugoslavije. Po raziskavah Minke Pahor je bilo na Primorskem pod fašizmom odpuščenih in predčasno upokojenih dobrih 200 slovenskih učiteljic in učiteljev, več kot 400 pa

3 B. Šuštar, Poklicne migracije slovenskega učiteljstva od habsburških do jugoslovanskih časov: Migracije in slovenski prostor od antike do danes (ur. P. Štih in B. Balkovec), ZZDS, Ljubljana, 2010, str. 216–217.

4 O bolgarskem šolstvu je v slovenskem časopisju zavzeto pisal Anton Bezenšek (1854–1915), profesor in stenograf v Sofiji in Plovdivu.

5 Pomanjkanje učiteljstva, Slovenski učitelj (odslej: SU) 15. junij 1919, str. 152.

6 Učiteljski svet za Koroško, SU, 15. januar 1920, str. 20.

7 Odprto pismo tovarišu F. Š-u, SU, 15. april 1920, str. 83.

8 Zakaj nismo priobčili resolucij Mariborsko-velikovškega društva, Učiteljski tovariš (odslej: UT), 24. junij 1920, str. 3.

je število premeščenega učiteljstva v notranjost Italije, vse do Neaplja in Sicilije.⁹ Bili so »pregnani med Italijane, ker režim ni zaupal njihovi državljanski lojalnosti«. ¹⁰ Včasih so osebne učiteljske zgodbe polne komaj verjetnih službenih selitev. ¹¹ Nekateri med njimi so ostali v različnih krajih Italije, drugi so se vrnil, ko je teh okoli 350 po Italiji raztresenih učiteljev povabil nazaj Prosvetni oddelek Zavezniške vojaške uprave. ¹² Nekateri med primorskimi učitelji so že prej opustili italijansko državno službo in emigrirali v Jugoslavijo. Okoli leta 1930 je bilo na šolah na Štajerskem, v Prekmurju in drugod na Slovenskem kar 87 učiteljic in učiteljev s Primorske. ¹³ Tudi tem ni bilo lahko. Sprejeli so tudi manj ugodna učiteljska mesta na šolah, kjer so potrebovali slovensko učiteljstvo. Službovanje v Prekmurju med učiteljstvom ni bilo priljubljeno, saj je premestitev v te kraje veljala kar za pregnanstvo – v »slovensko Sibirijo«. V tridesetih letih pa so prišli v Prekmurje kazensko službovat »ideološko liberalni, revolucionarni učitelji«, ki so skupaj z generacijo mladih domačih učiteljev podpirali slovenski kulturni razvoj. ¹⁴

NAMEŠČANJE IN PREMEŠČANJE SLOVENSKEGA UČITELJSTVA V PRVIH LETIH JUGOSLOVANSKE DRŽAVE

Prizadevanja za izboljšanje učiteljskih plač so bila na prelomu stoletja osrednja sindikalna dejavnost učiteljskih društev in njihovih zvez. Ko je bilo učiteljstvo zaradi vojnih let in poveljnega časa v stiski, res ni bilo pričakovati, da bo slovenska oblast v novi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev že konec leta 1918 uredila vprašanje učiteljskih plač. A zgodilo se je prav to: Narodna vlada v Ljubljani je 30. 12. 1918 na predlog prosvetnega poverjenika dr. Karla Verstovška – mož je zaslužen tudi za ustanovitev univerze v Ljubljani¹⁵ – poenotila in izenačila učiteljske dohodke na Slovenskem s plačami državnih uradnikov. Položaj državnih uradnikov pa je leta 1923 prinesel učiteljstvu tudi nestalnost službenih mest. ¹⁶ To zakonsko možnost je uporabila in izrabila strankarsko usmerjena politika. Za politična premeščanja učiteljstva je poskrbela tako stranka političnega katolicizma (SLS – Slovenska ljudska stranka) z dr. Antonom Korošcem kot šolskim ministrom

9 Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji: 1914–1941: Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*, Založba, Trst, 1994, str. 32–59.

10 Wanda Newby, *Moja dežela in moji ljudje (My County and my People – prvi del knjige Peace and War, prevedla Marija Švagelj)*, Nassa desella d. o. o., Štanjel, 1997, str. 85.

11 Aleksej Kalc, *Poti in usode (Italija med tujino in domovino: Po poteh primorskih učiteljev)*, v: *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (ur. Aleksej Kalc s sodelavci), Založba, Koper in Trst, 200X, str. 104–109.

12 Alojzij Geržinič, *Boj za slovensko šolo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU, Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires*, 1983, str. 159.

13 Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski ...*, str. 32–59.

14 Franc Kuzmič, *Šolstvo in učbeniki, Stalna razstava. Pokrajinski muzej Murska Sobota* (ur. Branko Kerman, Janez Balažic), Murska Sobota, 1997, str. 260–261.

15 Ervin Dolenc, *Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 66(2), 1995, str. 284–291.

16 B. Šuštar, *Sindikalna prizadevanja učiteljskih društev za ureditev učiteljskih plač na Kranjskem v začetku 20. stoletja*, *Historia 10 – Stiplovškov zbornik* (ur. D. Nečak), *Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana*, 2005, str. 62.

nekaj mesecev prej, leta 1924, kot prej in pozneje slovenski liberalci kot del Pribečevičeve SDS Samostojne demokratske stranke, ko je obvladovala beograjsko šolsko ministrstvo in ljubljansko šolsko upravo. Pravzaprav se je ponavljala slika iz minulega avstrijskega obdobja. Ko je imela na Kranjskem na prelomu stoletja politično moč liberalna stranka, »tedaj je bilo krščansko učiteljstvo prezirano in preterirano«. Po spremembi oblasti leta 1908 se je seveda obrnilo: »protežirani so bili prej zapostavljeni učitelji ›Slomškarji«, zapostavljeni ›Zavezarji«.«¹⁷

Učitelja, ki je bil do leta 1918 po opravljenem strokovnem izpitu (usposobljenostni izpit) stalno ali definitivno nameščen, praviloma prosvetna oblast ni mogla premestiti brez njegove privolitve. Navadno je spremenil službeni kraj, ko je sam zaprosil za (navadno boljše ali ugodnejše) prosto delovno mesto. Posebej priljubljeni so bili kraji blizu železnice. Višji šolski svet v Ljubljani je že 10. 6. 1919 uveljavljal premestitev tudi definitivno (stalno) nameščenega učiteljstva iz službenih razlogov in pričakoval nastop službe ali utemeljeno opravičilo na okrajni oziroma mestni šolski svet, sicer je to pomenilo opustitev službe in ustavitev prejemkov. Podobno je veljalo, če »namestni ali začasni učitelj« ni hotel nastopiti službe, le rok za odgovor na poziv je bil osem namesto 14 dni. Opozarjali pa so okrajne šolske svete, naj na isti šoli ne nameščajo na učiteljska mesta družinskih članov: enega od staršev in otroka, proti službi zakonskega para na isti šoli pa ni bilo pomislekov.¹⁸ Zaradi pritožbe ob premestitvi so 9. 12. 1919 opozarjali, da naj premeščajo začasne (»namestne«) iz enega okraja v drugi le po poprejšnjem dogovoru obeh okrajnih šolskih svetov. A premeščanje stalno nameščenih učiteljev glede »na sedanje potrebe narodnega šolstva« je potekalo zadržano, saj so bile take premestitve v rokah Višjega šolskega sveta v Ljubljani, ki se je zanje lahko odločil na predlog okrajnega (mestnega) šolskega sveta ali »po lastnem preudarku.«¹⁹ Jeseni 1920 so ponovno opozorili, naj okrajni šolski sveti ne premeščajo začasno službujočega učiteljstva »brez nujne potrebe iz kraja v kraj«, saj je bilo treba plačevati velike vsote za selitvene stroške, premestitve pa so bile velikokrat šolstvu in pouku v škodo. Na odlok z dne 19. 3. 1920, ki je prepovedoval premeščanje iz okraja v okraj, so pri večini okrajnih šolskih svetov kmalu pozabili. Premeščanje stalno nameščenih oseb pa je bila izključna pristojnost Višjega šolskega sveta, ki je opozarjal, da bo v vsakem primeru »samolastne premestitve« nosil selitvene stroške tisti, ki je odredil premestitev.²⁰

Na katoliški strani so bili po prevratu prepričani, da bodo vendar prišli do »zaželjenega premirja« in so reorganizirali Slomškovo zvezo ter se usmerili k preoblikovanju stanovske v zgolj kulturno organizacijo. Iskali so skupne stike z Zavezo in neuspešno z beograjskim vodstvom UJU. Liberalno usmerjenim učiteljem pa so julija 1921 na katoliški strani napovedali, da bo nasilje nad člani Slomškove zveze »rodilo zopet one čase, ki ste jih Vi in Vaši somišljeniki že tolikokrat ožigosali«. In kakor so liberalni učitelji hoteli učiteljsko organizacijo Zavezo identificirati s takratno napredno (liberalno) stranko, so pozneje UJU vpregali v voz JDS. Kaj pa pomeni takšna stanovska politika,

17 [F. Lužar], Junaki, SU, 15. februar 1920, str. 43–44.

18 Fink, Zbirka važnejših novih odredb, 1919, str. 13.

19 Ibid., str. 36

20 Ibid., str. 91–92.

pa so po zapisu v *Slovenecu* 2. 7. 1921, »žalibog skušali na lastni koži: mi in vi!«²¹ Živahne razprave na sejah Višjega šolskega sveta v letu 1921 so bile polne očitkov in sočnih obtožb o kupljenih in protinarodnih učiteljih.²² Zaostrene odnose med učiteljstvom različnih usmeritev so poskušali umirjati z opozorili okrajnim šolskim nadzornikom, naj v uradnih poročilih in pri ocenjevanju učiteljstva upoštevajo le delovanje učiteljstva v šoli, v kolikor to ni nasprotno šoli, državi in narodnosti, politično pripadnost in versko prepričanje pa »ne v dobro ne v slabo.«²³ Osrednje vprašanje je bila zasedba učnih mest v Ljubljani pa tudi drugod.

Leto 1921 so zaznamovali poprava krivic »naprednemu« učiteljstvu na eni strani,²⁴ na drugi pa odklonjeni prosilci, člani Slomškove zveze, ki so se v šoli po ocenah nadzornikov izjemno odlikovali in bili za nekatere »mučenci krščanskega prepričanja«. Trezni glasovi so nasprotovali oddajanju služb po domače in bili odločno proti takemu balkanizmu,²⁵ a jim odločujoči niso prisluhnili. Krivice so se učiteljem dogajale tudi v letu 1921, kot je o primerih tedanjega »Ribnikar-Jelenc-Pipenbacherjevega strahovanja« v Višjem šolskem svetu pisal *Slovenski učitelj*.²⁶ Zanimive so bile tudi posamezne politične intervencije za službeno mesto iz okolice Ljubljane: eni so se pritoževali (1921), da pri njih službujejo skoraj sami Slomškarji in Slomškarice, in želeli »narodno napredno učiteljstvo na vsej črti,« da mu bodo lahko brez skrbi zaupali svoje otroke.²⁷ Drugje pa so malo pozneje (1925) želeli učitelja, ki bi vzgajal »v duhu poštenja, to je, da je pristaš Slomškove zveze«. Med 20 učitelji v delu okolice mesta ni bil niti eden katoliškega mišljenja, zato so se med katoliškim delavstvom slišali glasovi, da ne bodo dajali svojih otrok v šolo k takim, »kateri so vzgoje sami potrebni.«²⁸ S kar deset strani dolгим pismom, poslanim septembra 1921 vodstvu učiteljske organizacije, pa si je učiteljica, ki si je po letih dela »za probudo naroda, za stvar in stranko« uspela pridobiti službo v Ljubljani. Bila je občutljiva, saj je bila »še vedno vaška učiteljica ..., Slomškarice pa stalno nastavljene mestne gdč. učiteljice«. Zgovoren je tudi strankarski vpliv na službene namestitve februarja 1923 v Kranjski Gori. Tamkajšnji nadučitelj se je kot predsednik krajevnega odbora JDS s pismom stranki uspešno ubranil »zagrizenega Slomškarja učitelja.« To premestitev so v »naprednih društvih« videli kot »naskok na naše delovanje«, nevarnost za razvoj dramske-

21 Pojasnilo, SU, 15. julij 1921, str. 119–120 (Tovariš z dežele), po: Slovenec, 2. julij 1921.

22 Seja višjega šolskega sveta, SU, 15. julij 1921, str. 117–118. Pri nasprotnikih je bilo s ciljem političnega boja pogosto enačenje vsega katoliškega s klerikalnim.

23 Uradna poročila okrajnih šolskih nadzornikov, SU, 15. avgust 1921, str. 132.

24 SU, 15. avgust 1921, platnice /2–4/. Navedli so članek v Slovenskem narodu (Poprava krivic) in odgovor v Slovenecu 10. avgusta 1921 (Uradniško vprašanje in učiteljstvo).

25 Seja višjega šolskega sveta dne 11. in 12. avgusta (po poročilu Slovenca št. 184 in 185), SU, 15. september 1921, str. 146–148.

26 Strune navijajo ..., SU, 15. september 1921, str. 148–149.

27 Slovenski šolski muzej, arhivska zbirka, Udruženje jugoslovanskega učiteljstva: sŠM, UJU, šk. 1, 1921, 8. Dopis posestnika Kolenca, Medvode, 4. 9. 1921.

28 Dokument brez komentarja, UT, 16. april 1925, str. 3.

29 sŠM, UJU, šk. 1, 1921, 11: Dopis Marice Žgur Strokovnemu tajništvu UJU Ljubljana, Radomlje, 26. 9. 1921.

ga društva in strah pred ustanovitvijo Orla.³⁰ Tudi na Štajerskem so oktobra 1923 nasprotovali namestitvam katoliško usmerjenega učiteljstva iz Ljubljane in nekdanje Kranjske.³¹

PREMEŠČANJA UČITELJSTVA »PO SLUŽBENI POTREBI« V JUGOSLOVANSKEM DELU SLOVENIJE V LETIH 1924/25

Kot ugotavlja Ervin Dolenc, so se po letu 1918 selitve (premeščanja) osnovnošolskega učiteljstva zaradi političnih vzrokov začele šele po odstopu deželne vlade Janka Brejca sredi decembra 1920 in po začetku večletne dejavnosti SLS v opoziciji. Višek je kulturni boj med katolicizmom in liberalizmom dosegel v letih 1924 in 1925 s premestitvami učiteljstva kot pomembno značilnostjo časa.³² Med srednješolske profesorje, ki niso imeli dveh konkurenčnih stanovskih organizacij, temveč je delovalo le eno profesorsko društvo, pa »to preganjanje ni seglo«.³³

SLS V VLADI IN PROSVETNI MINISTER DR. KOROŠEC (JUNIJ–NOVEMBER 1924)

Konec junija 1924 je v novi vladi Ljuba Davidovića minister prosvete postal vodja SLS, dr. Anton Korošec. Tedaj je v pogovoru za *Narodno prosveto* zatrdil, da bo delal po zakonih, »izključujoč vsako partizanstvo³⁴ in vse separatne cilje«. Zanimal je tudi, da bi imel do slovenskega učiteljstva, ki ni pripadalo SLS, kakšno posebno stališče. V prosvetni upravi v Ljubljani je napovedal spremembe, ki pa jih je *Učiteljski tovariš* pospremil s člankom z naslovom Nasilja novega režima. List je objavljala vesti in »vesti« o nameščanju Slomškarjev in »Slomškarjev«, a tudi popravki govorijo o tedanjih vznemirljivih razmerah.³⁵ Kot kaže, je bilo med učiteljstvom v UJU takšno razpoloženje, da so le težko tovariško sprejeli koga, ki ni bil liberalno usmerjen. V novem, zanj ugodnem političnem položaju, je Slomškova zveza avgusta 1924 članom poslala okrožnico, naj ji posredujejo informacije o očitnih krivicah učiteljstvu pod prejšnjo vlado, kar je *Učiteljski tovariš* pospremil z očitkom denuncianstva. A septembra 1924 je po političnih spremembah podo-

30 SŠM, UJU, šk. 2, fasc. 6, 8/10. Prepis pisma k./rajevne/ o./rganizacije/ (JDS) Kranjska gora, s. d. (prejeli med 16. 2. in 23. 2. 1923).

31 SŠM, UJU, šk. 2, 1923, fasc. 6, 3/32. Dopis Učiteljskega društva za mariborski šolski okraj, Pobrežje, 6. 10. 1923. Poplava mariborske oblasti s Slomškaricami, Tabor, 11. 10. 1923.

32 Ervin Dolenc, Karel Verstovšek ..., str. 285, 289.

33 Ivan Dolenec, Moja rast, Mohorjeva družba, Celje, 1991, str. 61.

34 Danes bi rekli strankarsko ravnanje, ravnanje po strankarskih (partijskih) načelih v škodo pristašev drugih strank. Izraz, ki je bil v dvajsetih letih običajen in negativen, so po letu 1941 razumeli drugače.

35 Izjava o osnovnem šolstvu; Za šefa prosvetnega oddelka, SU, 1. september 1924, str. 139; Izjava novega ministra prosvete dr. Korošca, UT, 7. avgust 1924, str. 1–2; Za šefa kabineta v ministrstvu prosvete je imenovan g. profesor Avsenek ... UT, 31. avgust 1924, str. 5; Nasilja novega režima, n. d., str. 5.

ben poziv članstvu o krivicah tedanjega prosvetnega režima namenilo tudi poverjeništvu UJU v Ljubljani.³⁶

Članke o spremembah šolskih nadzornikov in premestitvah učiteljstva je objavljala *Učiteljski tovariš* na prvih straneh z naslovom Nasilja in persekucije novega prosvetnega režima. Posebej so opozorili na premeščanja po službeni potrebi (člen 71), kar je res pomenilo »najbolj opolzko polje«, saj tega člena do tedaj ni uporabil noben šolski minister. V tem so videli kazensko preganjanje članov UJU »z očividnim partizanskim ozadjem politiškega preganjanja«, prav nič drugačno od predvojnega Šušteršičevega režima na Kranjskem.³⁷ Zanimivo je tudi minister dr. Korošec zatrdil, da je »na splošno potrebno šolo in prosvetno stroko zaščititi od strankarskih vplivov«, da pa sami učitelji na ta način z intervencijami poslancev rešujejo svoje vloge.³⁸ Ko je po poldrugem letu učiteljstvo spet doživljalo spremembe režimov, se je uvodničar v *Učiteljskem tovarišu* 14. 4. 1927 spomnil na njegove besede in pot, ki jo je pokazal učiteljstvu, naj samo »omeji partizanstvo« in strankarska premeščanja. Podobno pa je o učiteljski stalnosti jeseni tega leta razmišljal tudi referent beograjskega prosvetnega ministrstva Pavel Flerè. Na skupščini UJU v Celju julija 1928 so ugotovili, da je »žalostna istina, da je učiteljstvo samo zanašalo partizanstvo v šolsko upravo, se posluževalo političnih vplivov za dosego službenih mest«.³⁹

PONOVNO PROSVETNI MINISTER SVETOZAR PRIBIČEVIĆ (KONEC 1924)

Sredi novembra 1924 je dobila država spet novo, Pašičevo vlado, v kateri je prosvetni minister spet postal Pribičević, ki je nasledil Korošca. Najprej so sledile spremembe pri šolski upravi in nadzornikih.⁴⁰ Liberalni učitelji so spet pisali o popravi krivic in imeli možnost vplivati na namestitve učiteljev po

36 Delovanje »Slomškove zveze« v službi denunciantstva, UT, 11. september 1924, str. 2; Našemu članstvu, UT, 18. september 1924, str. 5; SŠM, UJU, šk. 2, fasc. 7/4 Krivice pod klerikalnim režimom 1924, 17. Pismo Antona Gnusa Rudiju Dostalu, Dol (pri Hrastniku), 18. 11. 1924 in 7/6 Seznam o nerednem pouku. Pismo Antona Gnusa – Učiteljskega društva za Laški okraj UJU, Dol (pri Hrastniku), 18. 11. 1924: glede šole Trbovlje – Vode »... to se pravi, vsako boljše mesto je bilo rezervirano Slomškaricam, našim pa so bila le mesta v hribih in daleč od železnice na razpolago.«

37 Nasilja in persekucije novega prosvetnega režima, UT, 18. september 1924, str. 1–2; Engelbert Gangl – žrtev režimskega nasilja, UT, 25. september 1923, str. 1. Zlasti Ganglovo odstranitev so pri UJU doživljali kot krivično; Slučaj Dequal, UT, 2. oktober 1924, str. 3. Omenjali pa so tri premestitve: Cirila Dequala iz Dvora v Ambrus, Josipa Špenka iz Komende v Šoštanj in Angele Gregorič Mandelj iz Most na Barje.

38 »... škoilu i prosvetnu struku uopšte treba sačuvati od partiskih uticaja«, Glavni odbor UJU pri ministru prosvete g. dr. Korošcu, UT, 18. september 1924, str. 4 (Narodna prosveta); Zahteve IV. glavne skupščine UJU, sprejete v Dubrovniku. (Resolucije ..., UT, 9. oktober 1924, str. 1–2; Delo glavnega odbora UJU v letih 1924–1925, UT, 4. september 1925, str. 1–2.

39 Partizanstvo in strankarsko premeščanje državnega uradništva, UT, 14. april 1927, str. 1. Povod je bila premestitev Möderndorferja; Pavle Flere, Učiteljska stalnost, UT, 15. september 1927, str. 2; VIII. Pokrajinska skupščina UJU – poverjeništvu Ljubljana: Poročilo poverjenika tov. A. Skulja, UT, 2. avgust 1928, str. 1.

40 Nova vlada; Spremembe v pokrajinskem prosvetnem oddelku v Ljubljani, UT, 13. november 1924, str. 2; Imenovanje ... UT, 4. december 1924, str. 3.

strankarski poti.⁴¹ Sprememba režima je tako poslabšala položaj katoliške učiteljske Slomškove zveze in njenih članov, ki so se 27. 11. 1924 zbrali na protestnem zborovanju v Ljubljani. Na njem so se uprli »okrnjevanju učiteljske stalnosti ali nepremestnosti.« Še od avstrijskih časov je namreč imel stalno nameščen učitelj zagotovljeno stalnost službenega mesta in Slomškova zveza je bila za varovanje stalnosti službenih mest »ne glede na slučajni režim.« V začetku decembra 1924 so preostalemu učiteljstvu tako predlagali skupno akcijo za skupne stanovske interese v prepričanju, da so »vsaj v teh vprašanjih edini in složni«. A morali so poslušati, da se Slomškova zveza ni oglasila proti premestitvam in »ni niti s prstom mignila, ko je prejšnji režim začel preganjati člane UJU, in to iz umevnih razlogov, ker je persekucije sama povzročila«. Eden med učitelji je bil posebej oster: »Sedaj pa, ko se vrača članstvu Slom.[škove] zv.[eze] milo za drago, bi naj ž njo delovali in ščitili njene privržence itd.« A pomena učiteljske stalnosti (službenega mesta) so se zavedali na vseh straneh.⁴² Zlasti se je zavest o nujnosti nepolitičnega delovanja učiteljske organizacije širila med učiteljstvom v Mežiški dolini.⁴³ Na splošno pa je ta misel prodirala med učiteljstvo le počasi. Vodstvo slovenskega dela UJU ni verjelo v depolitizacijo: zaradi neurejene šolske zakonodaje so politične stranke in strankarstvo še toliko bolj odločali o šolskih vprašanjih.⁴⁴ Slovensko učiteljstvo je uspelo preseči politizacijo šele s celjsko skupščino julija 1926, ki je postavila organizacijo na nove temelje.

»Popravite krivice, vrnite nam stalnost!« je bil glavni klic zborovanj Slomškarjev, ki so se zbirali tudi tedaj, »ko ne obseva naše zveze blagodejno solnce«. Na zborovanju Slomškove zveze v začetku leta 1925 v Ljubljani so 16. november minulega leta predstavili kot dan, ko se je razvedelo o prvem protizakonitem premeščanju stalno nameščenega učiteljstva. Ker je to za vse učiteljstvo pomenilo, da ga bo vsakokratni vladni režim »prestavljal poljubno kot figure na igralni plošči«, bi si žalne trakove moral nadeti ves učiteljski stan. Žrtev žalostnega premeščanja svojih članov – med njimi je bil tudi (za nekaj časa) njihov nekdanji predsednik Ivan Štrukelj⁴⁵ – so se spominjali na protestnem zborovanju konec novembra 1924. V prepričanju, da »krivice niso bile še nikdar trajne«, so pričakovali njim naklonjen režim z vplivom SLS. Stalnost učiteljskih služb pa jim je bila takšna vrednota, da so jo bili pripravljeni varovati »vsekdar in proti vsakomur«. ⁴⁶ Zanimivo, so zatrjevali, ⁴⁷ minister Korošec »je upošteval stalnost, dasi bi lahko premestil mnogo oseb«. Vsa odposlanstva, ki so na prosvetnem oddelku poskušala

41 Delovanje »Slomškove zveze« v službi denunciantstva, UT, 11. september 1924, str. 2; Našemu članstvu, UT, 18. september 1924, str. 5; SŠM, UJU, šk. 2, fasc. 7/4 Krivice pod klerikalnim režimom 1924, 17.

42 SŠM, UJU, šk. 2, fasc. 7/9 Razno. 91, Okrožnica Slomškove zveze (Mar. Sadarjeva: podpredsednica in tajnica) 5. 12. 1924 Okrajnemu učiteljskemu društvu v Dol. Lendavi. N. d., 92; Okrožnica Slomškove zveze Okrajnemu učiteljskemu društvu v Šoštanju, 5. 12. 1924.

43 Javen odgovor Slomškovi zvezi na njeno okrožnico ..., UT, 25. december 1924, str. 1.

44 SŠM, UJU, šk. 2/7, 1924, 10. Sejni zapisniki. Koncept zapisnika 2. seje ožjega sosveta 3. 12. 1924 (rokopis s svinčnikom) in resolucija Slovenskemu učiteljstvu! (tipkopis s popravki).

45 Prim. tudi: Za pravno varstvo učiteljstva, SU, 1. julij 1925, 121; Ivan Štrukelj, Iz dobe naše stanovske tragike, SU, 15. januar 1926, str. 10–11 in 15. februar 1926, str. 34–36.

46 Zborovanje Slomškove zveze v Ljubljani dne 3. 11. januarja 1925, SU, 1. februar 1925, str. 14.

47 Fort. Lužar, O slogi in stanovskih pravicah, SU, 1. februar 1925, str. 7–9.

doseči premestitev, so bila odklonjena – dokler ni disciplinske preiskave in dokazane krivde. Pri poznejši spremembi režima v novembru 1924 pa so »vodilni slovenski šolniki« pri ministru Pribičeviću z nedostojnimi in maščevalnimi predlogi dosegli, da so tiste, ki so prevzeli nadzorniško dolžnost, s premeščanjem še kaznovali. »Pričela se je v Sloveniji pri šolstvu neznanska zmeda zaradi ljube politike.« Namesto »novodobnega brezsrčnega mračnjaštva«, ki bi ga prineslo povračilo enkrat na eni, drugič na drugi strani, se je Slovenski učitelj zavzemal za preprečitev zla, ki bi se lahko žalostno ponavljalo pri vsaki spremembi politike.⁴⁸ V začetku leta 1925 je bilo učiteljskih premestitev po državi toliko, da je tudi Učiteljski tovariš opozarjal na njihovo neprimernost.⁴⁹ Na zborovanjih Slomškove zveze so leta 1926 predstavili minulo poslovno leto za eno »najžalostnejših« od obstoja podružnice: »Razkropili so nas na vse kraje v – prognanstvo!«⁵⁰ »Preganjanj je bilo en masse!«⁵¹

Političnega premeščanja pa so bili med liberalnim režimom Pribičevićeve SDS deležni tudi nekoliko drugače usmerjeni liberalci: »najbolj so bili preganjeni slovenski napredni desidenti«, kot prof. Josip Ribarić z gimnazije v Mariboru. Ko so ga premestili v južno Srbijo (v Leskovac), so dijaki protestirali in si prislužili štiri ure karcerja.⁵² Veljavo Pribičevićevih demokratov v šolstvu leta 1925 lepo odkriva zaupna spomenica Bratski krajevni organizaciji JDS v Ribnici, ki jo je marca 1925 poslal okrajni šolski nadzornik B. Betriani iz Kočevja. Službo nadzornika je opravljal kot strankarsko dolžnost. »Dokler me pa stranka ne odveže, bom čuval in če bo treba kedaj proti vsakomur z železno pestjo njene interese.« Nikjer niso stvari črno-bele, pa tudi tu ne, zato se je zavzel za katoliško učiteljico, ki je bila vneta tudi za zunajšolsko delo. Še zlasti, ker je »že napravila to, kar želimo od vseh v Slomškovi zvezi včlanjenih učiteljic, – da se preorijentirajo na idejo državnega in narodnega edinstva.«⁵³

Položaj učiteljstva v letih 1924 in 1925 so predstavili julija 1925 v Šoštanju na zborovanju slovenske učiteljske organizacije (UJU, poverjeništvo Ljubljana). Zlasti so dr. Korošcu zamerili personalne spremembe, ki so jih doživeli »v taki meri obliki in v taki izmeri, kakor nikdar prej«. Poleg nepotrebnih premeščanj je bila zlasti boleča centralizacija, saj je tudi o nameščanju novincev in provizoričnih učiteljev odločal Beograd, prvič pa se je z uporabo 71. člena kršila tudi učiteljska stalnost. Po vladni spremembi pa je postal minister prosvete, kot so pisali v liberalno usmerjenem listu, spet »naš stari zaščitnik

48 Prim. tudi: Za pravno varstvo učiteljstva, SU, 1. julij 1925, str. 121; Ivan Štrukelj, Iz dobe ..., str. 10–11 in str. 34–36.

49 Proti premeščanju učiteljstva, SU, 1. maj 1925, str. 72–73; Imenovanja z ukazom, SU, 1. marec 1925, str. 28–31; Učiteljska imenovanja, SU, 1. maj 1925, str. 74–75, 1. 6., str. 101, 1. 7. str. 116–117, 1. 9. str. 155–157. – Tudi Učiteljski tovariš (UT, 22. januar 1925, str. 2) je opozarjal v interesu šolstva in učiteljstva na neprimernost številnih premeščanj; SU, 1. marec 1925, str. 29–31.

50 S. Kr., Podružnica SZ za ljubljansko okolico, SU, 15. november 1926, str. 193.

51 Anica Lebar, Delo Slomškove zveze v 25 letih, SU, 1. september 1925, str. 132–138.

52 Ruda Jurčec, Skozi luči in sence I, Prvi del (1914–1929), Ljubljana: Prešernova družba 1991, str. 299–305; Božo Jakovljević, Josip Bačić, Josip Ribarić in Josip Brnobić, hrvaški prosvetni delavci, istrski emigranti v slovenskih šolah, Šolska kronika, Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje 3(27), Ljubljana 1994, str. 153.

53 sšM, UJU, šk. 4, fasc. 8 (1925), 53. Spomenica Božidarja Betrianija Bratski krajevni organizaciji JDS v Ribnici; Kočevje, 20. marec 1925.

naprednega učiteljstva« Pribičević. Kolikor je bilo mogoče, so pri nas obnovili prejšnje stanje: »Udarec, ki ga je izvršil prejšnji režim, je naravno zahteval protiudarec. Vendar pa je šlo v tem oziru odločno predaleč.« Temu je UJU odločno ugovarjala in od državne uprave pričakovala, da varuje učiteljsko stalnost in neodvisnost, nekompetentna razmeščanja in nameščanja pa so vodila v nezdrave razmere, kar je strokovna organizacija odločno obsojala.⁵⁴ V Učiteljskem tovarišu so sledili tudi ločitvi duhov med učiteljstvom v Beogradu, kjer sta delovala demokratski in radikalni učiteljski klub. V tem so videli strankarsko politično zlorabo učiteljske organizacije, zato so pisali proti strankarsko usmerjenim učiteljem, ali v tedanji terminologiji, »učiteljem partizanom«.⁵⁵ Ščasoma so tudi med učiteljstvom različnih usmeritev postajali vedno bolj vplivni nasprotniki vsakršnih političnih premestitev.

POLITIČNE SPREMEMBE LETA 1925: RADIĆ, LONČAR IN DEPOLITIZACIJA SLOVENSKEGA UČITELJSTVA V LETU 1926

Ko je v RR-koaliciji (Radić in radikali) postal novembra 1925 minister prosvete Stjepan Radić, je v programu poudaril predvsem depolitizacijo šolstva.⁵⁶ Minister Radić se je zavzemal za to, naj šolska mladina ne bo orožje nobene stranke, kakor tudi ne učitelji in profesorji, ki naj se v prvi vrsti ukvarjajo s prosvetnim delom. Ob tem je poudaril, naj ne vstopajo v odbore političnih strank. Če prijateljski nasvet ne bi bil dovolj, je nameraval to določiti tudi z uredbo.⁵⁷ Tudi v slovenskem delu učiteljske UJU se je utrjevala zavest, da je naloga stanovske organizacije zaščita socialnih teženj učiteljstva in da v stanovske liste ne sodijo napadi proti politikom.⁵⁸ Šef prosvetnega oddelka velikega župana v Ljubljani, dr. Pavel Pestotnik, je bil razrešen, in 10. 12. 1925 je to mesto prevzel srednješolski profesor in predsednik Slovenske matice, dr. Dragotin Lončar.⁵⁹ Čeprav je bil politično imenovan,⁶⁰ se je zavzel za mir v šoli, za učiteljevanje kot življenjski poklic in tudi za osamosvojitve učiteljstva; ta je bila odvisna od njihove stanovske zavednosti. Menil je, da bi morale biti organizacije učiteljstva le strokovne, zlasti

54 Peta pokrajinska skupščina UJU poverjenišvo Ljubljana ... Tajniško poročilo... (Rudolf Dostal), UT, 9. julij 1925, str. 2–3.

55 Pred državno skupščino UJU v Subotici, UT, 20. avgust 1925, str. 1; Delo glavnega odbora UJU v letu 1924.–25., UT, 4. september 1925, str. 2. »Ti su premeštaji vršeni pod svima režimima najviše za vreme promene političnih režima i za vreme izborne borbe«, o tem je pisala tudi Narodna prosveta; Učiteljski politični klubi, UT, 6. maj 1926, str. 1; »Tip učitelja partizana« (prosti odlomki po članku tov. Milovanovića iz Skoplja v beograjski Narodni Prosvjeti), UT, 27. maj 1926, str. 1.

56 O tem je poročal UT v zapisu o članku E. Demetrovića v zagrebškem Jutranjem listu. Depolitizacija prosvete in učiteljstva v Sloveniji, UT, 26. november 1925, str. 3.

57 Minister prosvete, SU, 15. januar 1926, 16; Državlanske pravice učiteljstva in politika, UT, 7. januar 1926, 1–2.

58 Josip Lapajne, Osvobojenje, UT, 12. november 1925, str. 2–3.

59 O dr. Dragotinu Lončarju (1876–1954) je pripravila simpozij ob 40-letnici smrti Slovenska matica. Prim.: Glasnik Slovenske matice 1–2, 1994, str. 30–77.

60 Ervin Dolenc, Šolsko delo Dragotina Lončarja, Glasnik Slovenske matice 1–2, 1994, str. 71–77.

nepotrebni sta bili dve organizaciji učiteljev osnovnih šol, »ki se borita za življenje in smrt«. ⁶¹

CELJSKA DEKLARACIJA O DEPOLITIZACIJI IN USMERITEV UČITELJSKE ORGANIZACIJE

Po februarskih volitvah leta 1925, ki so slovenskim liberalcem prinesle le dva mandata, ⁶² in spremenjenih političnih razmerah so konec tega leta med učiteljstvom spet omenjali tudi »nekaj popravljenih krivic«. ⁶³ Poslanca Jugoslovanskega kluba Ant. Sušnik in Fr. Smodej sta v začetku junija 1926, ko je SLS sodelovala v vladni koaliciji, zaradi »preganjanja slovenskega krščanskega učiteljstva« prosvetnemu ministru Trifunoviću izročila spomenico. Ob tem sta zahtevala, da se popravijo krivice iz časa nekdanjega ministra Pribičevića. Poslanca sta dobila priznanje, da so se krivice res dogajale, in zagotovila, da jih bodo popravili po koncu šolskega leta. ⁶⁴

Boljše razumevanje depolitizacije kot takrat, ko so bili del vladajoče koalicije, so v učiteljski organizaciji med politično demokrasko usmerjenim učiteljstvom gotovo spodbudile tudi politične spremembe. Kot je zapisala Angela Vode, je vedno večji vpliv političnih strank na učiteljstvo zaradi menjave politične oblasti ustvarjal v učiteljih »zavest nestalnosti in nenehnega poniževanja«. Z depolitizacijo so se hoteli otresti političnega pritiska. ⁶⁵ Zamisel o depolitizaciji učiteljske organizacije, ki so jo prinašali v okrajna društva UJU mlajši člani, je pri zagovornikih idejno liberalno opredeljene učiteljske organizacije UJU vzbujala negotovanje in strah, da bi s tem šla organizacija »v franže«. Pot do uveljavitve drugačnih idej med učiteljstvom ni bila ne lahka, ne kratka. ⁶⁶ Postopoma se je uveljavila takšna usmeritev organizacije, da je lahko vključila vse učiteljstvo, skrbela za ugled in tovarištvo med učiteljstvom ter za depolitizacijo: »politična opredeljenost ne pride pri učiteljskem društvu v poštev«, saj je v vsakem društvu ob obravnavi politično-strankarskih in osebnih zadev prišlo do krize. ⁶⁷ Kljub odporu dela liberalnega učiteljstva so na zborovanju UJU v Celju julija 1926 sprejeli deklaracijo, ki je pri reševanju učiteljskih strokovnih in sindikalnih vprašanj omogočala sodelovanje učiteljstva različnih idejnih in političnih usmeritev. S ponovno vključitvijo katoliško usmerjenih učiteljev, članov Slomškove zveze, v skupno učiteljsko organizacijo je konec leta 1926 prenehala četrstoletna dvojnost stanovskih / sindikalnih povezovanj med slovenskim osnovnošolskim učiteljstvom. Katoliško usmerjeno učiteljstvo je nato Slomškovo zvezo preoblikovalo v Slomškovo

61 Poslanica šefa Prosvete ljubljanske oblasti ..., UT, 11. februar 1926, 1–2; Dr. Dragotin Lončar, Okrožnica, SU, 15. februar 1926, 42–45; Dr. Stanko Beuk, Josip Wester, Engelbert Gangl, dr. Fr. Vidic, dr. Ivan Karlin. Razdelitev referatov, SU, 15. februar 1926, str. 48.

62 Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici, Maribor: Založba Obzorja 1986, str. 92.

63 Nekaj popravljenih krivic, SU, 15. januar 1926, str. 21. Omenjali so še učitelja Fr. Hafnerja in Ruperta Smolika.

64 Poslanci Jugoslovanskega kluba za reparacijo krivic, SU, 15. junij 1926, str. 127.

65 SŠM, arhivska zbirka, fasc. 296, Angela Vode (1892–1985), 296 / 13. A. Vode, Stanovska organizacija – sredstva za samoobrambo in samopomoč (tipkopis), 1958–1960, str. 9–11.

66 SŠM, UJU, šk. 2, fasc. 7/5, Smernice za poslovanje naše organizacije 1924 – 1. pismo, Breg pri Ptuj, 5. 6. 1924.

67 SŠM, UJU, šk. 2, fasc. 7/5, Smernice za poslovanje naše organizacije 1924 – 3. pismo Frana Brinarja, Gotovlje pri Žalcu, 21. 6. 1924, s pripisom z drugo roko »Poudariti ...«

družbo, ki je delovala kot kulturna organizacija.⁶⁸ Po dveh letih nasprotovanj so novo nepolitično usmeritev učiteljske zveze UJU sprejeli tudi izrazito liberalni nasprotniki deklaracije, dotedaj zbrani v društvu Edinstvo.⁶⁹

Spremembo razpoloženja med učiteljstvom, ki je v letu 1925 spremljala prizadevanja za depolitizacijo učiteljstva, kaže tudi pisanje Iv. Dimnika, urednika Učiteljskega tovariša. Zavzel se je za takšne etične, kulturne in socialne vrednote organizacije, ki bi nasprotovale političnemu posredovanju pri nameščanju učiteljstva, in za medsebojno spoštovanje učiteljstva, ki bi onemogočalo, da bi v javnosti učitelj proti učitelju deloval s političnega in osebnega stališča.⁷⁰ Učiteljstvo je iskalo nove perspektive. Tako je pod naslovom Perspektive sredi decembra 1925 izšla resolucija odbora Učiteljskega društva za Mežiško dolino o šolskem zakonu, stanovski politiki, depolitizaciji šolstva, disciplinskih zadevah in šolskih razmerah. Spremenjen politični položaj je glede dejanj na področju stanovske politike narekoval enak odnos UJU do vsakega političnega režima. Ugotavljali so, da so tako (zaenkrat) prenehali izrabljati 71. člen uradniškega zakona v politične namene. Najpomembnejša pri depolitizaciji šolstva pa jim je bila nepristranskost personalnih postopkov, zavarovana pred strankarskimi pritiski.⁷¹

PONOVO POLITIČNO PREMEŠČANJE UČITELJSTVA V TRIDESETIH LETIH

Šestojanuarska diktatura je leta 1929 odprla široko pot nekontroliranemu političnemu preganjanju, kar je zaradi bojkota t. i. Živkovičevih volitev novembra 1931 občutil tudi Ivan Dolenec, profesor III. realne gimnazije v Ljubljani. V državi, ki je leta 1931 z novo ustavo dobila ime Kraljevina Jugoslavija in zatem še volilni zakon, ki je uvedel javne volitve z državno volilno listo, so se opozicijske stranke, med njimi tudi Slovenska ljudska stranka, odločile za abstinenco takšnih volitev.⁷² Kot je prof. Dolenec, sicer klasični filolog, zapisal v svojih spominih, je bil med profesorji najprej premeščen Bogumil Remec, tedaj ravnatelj Poljanske gimnazije, ki je moral v začetku aprila 1932 oditi za ravnatelja v Kruševac. Ogorčenje ob njegovi premestitvi se je pokazalo s hrupnimi demonstracijami ob njegovem odhodu, ko ga je množica pospremila na kolodvor.⁷³ Konec junija 1932 pa so na gimnazije prihajale brzozavke, s katerimi so predčasno upokojili več ravnateljev in profesorjev, druge pa odpustili. Redukcija profesorjev je zadela tiste, za katere se je vedelo, da niso prijatelji vladajočega režima JNS, zlasti če so se

68 B. Šuštar, Nova usmeritev slovenskega učiteljstva leta 1926: Celjska deklaracija o depolitizaciji učiteljske stanovske organizacije. Prispevki za novejšo zgodovino 49(1), 2009, str. 199–226.

69 B. Šuštar, Z združitvijo razdeljeno učiteljstvo: Odpor učiteljskega društva »Edinstvo« zoper edinost učiteljske organizacije UJU 1926–1928, v: Miha Preinfalk (ur.), V zlatih črkah v zgodovini: Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn (Kronika 57), Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 2009, str. 363–380.

70 Ivan Dimnik, Za etične, kulturne in socialne vrednote naše organizacije, UT, 15. oktober 1925, str. 1; Naš odgovor na klevete, UT, 15. april 1926, str. 1.

71 Perspektive, UT, 17. december 1925, str. 1.

72 Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1965, str. 391.

73 Dolenec, Moja ..., str. 62.

pokazali z abstinenco na volitvah.⁷⁴ Političnega preganjanja profesorjev ni bilo konec, saj so jih začeli premeščati na jug države. Prof. Dolenec je bil takšne kazni deležen med zadnjimi. Ob vpisovanju dijakov je 1. septembra 1932 izvedel, da je premeščen na gimnazijo v Mostar, kamor je odpotoval 8. septembra. Bivanje v Mostarju, ki mu je pomagalo bolje razumeti tudi med-nacionalne odnose v državi, se mu je v poznejših spominskih zapisih kazalo kot srečno. Po ponovnem vstopu dr. Korošca v vlado januarja 1935 je prof. Dolenec konec oktobra končal službo v Bosni in postal prosvetni inšpektor na banski upravi v Ljubljani.⁷⁵

V jubilejni številki *Učiteljskega tovariša* ob 50-letnici skupne slovenske učiteljske organizacije se je julija 1939 Metod Kumelj, predsednik slovenskega dela učiteljske organizacije (JUJ – Jugoslovansko učiteljsko združenje, sekcija Ljubljana), ozrl »v najbližjo našo preteklost«. V tridesetih letih 20. stoletja je imelo učiteljstvo največ miru leta 1931. Po ustanovitvi stranke JRKD-JNS leta 1932 pa se je spet začel in še naraščal »strankarski vpliv na prosvetno personalno politiko«. Ob izgubljeni stalnosti na službenem mestu je bilo več premestitev.⁷⁶ Zakon o narodnih šolah (1929) je poznal premeščanje osnovnošolskega učiteljstva na njihovo prošnjo, po službeni potrebi in po kazni. A premeščanja učiteljstva po službeni potrebi so vznemirjala že tedaj, ko so jih izpeljali še po 71. členu uradniškega zakona, saj so omogočala zlorabe. Zaradi krivičnih premeščanj, pogosto tudi politično motiviranih, je decembra 1932 učiteljska organizacija JUJ celo sprejela pravilnik o zaščiti svojih članov. Ni bilo redko, da so učitelji kar iz časopisja izvedeli za spremembe: za upokožitev ali prestavitev.⁷⁷ Učiteljstvo je zaradi zagotavljanja primernih razmer za strokovno šolsko in zunajšolsko delo februarja 1933 zahtevalo stalnost učiteljskih mest in se borilo zoper politično motivirane premestitve. Vsi so se še spominjali dveh prosvetnih ministrstev po prvi svetovni vojni, ki sta (1924/25) »v velikih množinah premeščali strankarske nasprotnike – učitelje. Eno ministrstvo je premeščalo, a drugo, ki je došlo za njim, je izvrševalo »repatriacije«.«⁷⁸

V letih 1933/34 se je učiteljska organizacija JUJ zavzemala za svoje člane, ki so doživljali krivice v času vpliva stranke JNS: konkretno navajajo več kot 70 imen, med katerimi prepoznamo tako vidne katoliško usmerjene šolnike (Ivan Štrukelj, Janko Grad) kot tudi nekatere idejno drugače usmerjene. Za posamezne primere so pozneje ugotavljali, da so proti učitelju delovali »osebno nerazpoloženi in nestrpni iniciatorji«, ki so se skrili za lokalne politične organizacije JNS.⁷⁹ Prestavitve v letu 1933 in 1934 pa niso bile omejene le na Slovenijo, temveč so pošiljali slovenske učitelje tudi drugam po državi. Takšnim metodam v prosvetni politiki (tudi predčasnim upokojitvam, odpuščanju brez disciplinskih preiskav, ipd.) se je učiteljska organizacija uprla in prihajala v nasprotja s prosvetno upravo pa tudi vladajočo politično stranko. Polagoma so krivice

74 Ibid., str. 62.

75 Ibid., str. 63–68, 182.

76 M. Kumelj, Bežni pogled v našo najbližjo preteklost, UT, 6. julij 1939, str. 5.

77 Zgrešena premeščanja učiteljstva in organizacija zaščite, UT, 5. januar 1933, str. 1.

78 Stalnost in premeščanja učiteljstva, UT, 16. februar 1933, str. 1.

79 Reakcija učiteljstva na premeščanja iz političnih in nešolskih razlogov, UT, 17. oktober 1935, str. 1–2.

začeli popravljati. Kar tri četrtine primerov, za katere se je zavzela učiteljska organizacija, je bilo popravljenih: od 47 primerov je bilo 34 ugodno rešenih, 6 v postopku in 7 neugodno rešenih. Po politični spremembi junija 1935 so pričakovali »boljše čase za učiteljstvo in organizacijo«: da se bodo stare krivice popravile in nove ne ustvarjale.⁸⁰ Seveda so bila to prazna pričakovanja.

Ko je leta 1923 uradniški zakon s § 71. uzakonil nestalnost delovnih mest učiteljev kot državnih uradnikov, se je to kmalu pokazalo za usodno. Premestitve učiteljstva so postale vedno bolj zanimivo in odmevno vprašanje. Premestitev »po službeni potrebi« je bila povezana tudi s kritjem stroškov selitve, tista »po prošnji« pa ne. Toda marsikdo je zaprosil za drugo službeno mesto, da ga ne bi poslali še na slabše. A tudi »službene potrebe« niso bile vedno resnični vzrok premestitve, saj so omenjali primer, ko je jeseni 1934 na zasilno enorazrednico prišlo kar troje po takšni »službeni potrebi« premeščenih učiteljev.⁸¹ Časopisje je pod naslovom Reparacije oktobra 1935 pisalo o konkretnih primerih preganjanja učiteljstva v preteklosti. Zapisali so, da se je za reševanje pretežnega dela primerov zavzemala učiteljska organizacija (sekcija JUU za Dravsko banovino). Predstavili so primere nekaj nad 60 osnovnošolskih učiteljev, ki so imeli pod režimom JNS težave zaradi krščanskega življenja, mišljenja in delovanja. Med prestavljenimi so omenjali predstavitev z vodstvenih mest na manjše šole na oddaljenih območjih, pa tudi takšne predstavitev, ko učiteljski zakonski par ni več služboval na isti šoli. Posebej odmevne so bile predstavitev učiteljstva zunaj Slovenije.⁸²

Pravzaprav je bilo po spremembah politične oblasti leta 1935 premeščanja še več, saj je bilo le v decembru 1935 in januarju 1936 »po službeni potrebi« premeščenih skoraj 300 učiteljev, več v druge banovine.⁸³ Ko so na božičnem zborovanju katoliškega učiteljstva (zbranega v Slomškovi družbi) konec leta 1935 pozdravili prizadevanja ministrskega referenta F. Erjavca in banovinskega šolskega nadzornika I. Štruklja za popravilo krivic preganjanemu učiteljstvu, se je oglasila tudi sekcija učiteljske organizacije JUU za Dravsko banovino. Predstavili so svoja prizadevanja za zaščito članstva in bili proti ločevanju učiteljstva po verskem prepričanju ter reševanju stanovskih vprašanj zunaj učiteljske organizacije. Tako so vztrajali na usmeritvi celjske deklaracije iz julija 1926, ki se je zavzemala za depolitizacijo učiteljske organizacije.⁸⁴ Slovenec je učiteljski organizaciji JUU očital, da je bila ob premestitvah katoliško usmerjenega učiteljstva najmanj pristranska. V zagovor svojemu zavze-manju za premeščeno učiteljstvo je Učiteljski tovariš sredi januarja 1936 začel predstavljati aktivnosti za zaščito članstva: navedli so tudi številke in datume dopisov svojih intervencij. V prvem seznamu osmih zaščiteneh članov je bil pod številko 1. seznam dvanajstih vlog za vodjo katoliško usmerjenega učiteljstva Ivana Štruklja, tedaj šolskega upravitelja na Viču, ki so jih odposlali na oblastne ustanove med 5. aprilom 1933 in 16. majem 1934. Kot kaže, so se zavzeli za 30 učiteljic in učiteljev.⁸⁵

80 M. Kumelj, Bežni pogled ..., str. 5.

81 O premestitvah, UT, 12. december 1935, str. 1.

82 Splošne vesti. Reparacije, UT, 17. oktober 1935, str. 2–3.

83 M. Kumelj, Bežni pogled ..., str. 5.

84 Božično zborovanje katoliškega učiteljstva, UT, 2. januar 1936, str. 2

85 Zaščita članstva, UT, 16. januar 1936, str. 2 (1–8); Zaščita članstva (nadaljevanje), UT, 3. januar 1936, str. 2 (9–16); UT, 30. januar 1936, str. 2 (17–24); UT, 6. februar 1936, str. 2 (25–30).

O popravljanju krivic nekdanjih režimov je konec januarja 1936 minister dr. Miha Krek govoril na političnem zborovanju v Šentvidu pri Ljubljani. »Toda oni, ki so nas pet let pritiskali in preganjali, kriče sedaj, ko popravljamo krivice ... kakor da bi mi v Sloveniji samo liberalce klali. Za vsakega učitelja, ki je bil premeščen, prihaja v Belgrad nešteto intrig, deputacij, pisem telegramov, ...« Kot je zatrjeval, je bilo pri nas celo manj premestitev kot v drugih banovinah, saj je bilo »letos pri nas predstavljeno toliko učiteljstva, kakor druga leta in nič več«. Od okoli 4.000 učiteljev so jih predstavili okoli 270. A nasprotniki so nekdanje »gnali naše dobre učitelje iz službe – na cesto«, jih pošiljali na najslabša mesta na jugu države »samo radi tega, ker politično niso bili njihovi«. Ministri očitki učiteljstvu, da je bila med režimom JNS velika večina usmerjena »proti voljni naroda in ljudstva« in se pustila vpreči v politični voz, so se zdeli učiteljski organizaciji JUU preveč splošni in bi bilo treba vsakega dokazati. *Slovenec* je pisal, da ob premestitvah nikomur ni bila storjena krivica, pač pa je bila popravljena marsikatera krivica, ki so jih doživljali učitelji pod režimom JNS, ko so bili zaradi lažnih denunciacij odpuščeni iz službe, ločeni od družine »in gnani v skale in pušče med Arnauts« ali pa so jih premestili z upraviteljskih mest.⁸⁶

Stranke na oblasti so si v šolstvu vedno prizadevale za določeno politično usmeritev. A med učiteljstvom, ki se je zavedalo spreminjanja režimov in njihovih politik, je bila tudi spomladi 1936 živa zahteva za depolitizacijo šolstva. »Značajno učiteljstvo« bi moralo biti v prosvetnih programih vseh strank, je pisal učiteljski tisk.⁸⁷ Premestitve so se skupaj z razrešitvami šolskih upraviteljev, ipd., nadaljevale tudi po januarju 1936, zato se je učiteljska organizacija vsemu temu uprla. V tisku je nastala živahna »borba« s spomenicami, z zborovanji, disciplinskimi preiskavami in s sodnimi tožbami. Kljub vsem prizadevanjem učiteljska organizacija JUU v zaščitnih akcijah za članstvo ni dosegla znatnejših uspehov, prosvetne personalne politike pa v bistvu niso uspeli spremeniti. Zadnjih osem let (je zapisal Metod Kumelj leta 1939) je bilo delo JUU tako »borba za objektivno in pošteno reševanje učiteljskih personalnih vprašanj«.⁸⁸ Učiteljska organizacija se je v duhu že leta 1926 uveljavljene depolitizacije svojega delovanja sicer zavzemala za učiteljstvo, ki ga je preganjal ta ali oni vladni režim, a pri zaščiti članstva ni bila vedno uspešna.⁸⁹ Vojna 1941–45 je delo slovenskega učiteljstva pod nemško in madžarsko okupacijo povsem onemogočila, pomembno je vplivala na položaj učiteljstva na italijanskem okupacijskem območju Ljubljanske pokrajine ter zaznamovala dejavnost slovenskega učiteljstva v partizanskih šolah. Še desetletje po vojni je prosvetna oblast službovanje na šolah urejala z dekreti, zatem pa so razpisi delovnih mest⁹⁰ postali običajni tudi za učiteljstvo.

86 Zakaj učiteljske spremembe, UT, 30. januar 1936, str. 1.

87 Depolitizacija našega učiteljstva, UT, 19. marec 1936, str. 1. Ko se je slišala politična izjava, »da morata stopiti cerkev in šola v borbo proti desnim in levim ekstremnim elementom«, so zapisali retorično vprašanje: »Kdo nam je porok, da ne dobi učiteljstvo že v bližnji prihodnosti točna navodila za pobijanje demokracije in klerikalizma?«

88 M. Kumelj, Bežni pogled ..., str. 5.

89 Zgrešena premeščanja učiteljstva in organizacija zaščite, UT, 5. januar 1933, str. 1; Božično zborovanje katoliškega učiteljstva, UT, 2. januar 1936, str. 2.

90 B. Šuštar, Poklicne migracije ..., str. 221.

△ Prvi razred osnovne šole Puščava na Pohorju, 1928-29.

△ Prvi razred dekliške osnovne šole v Mariboru, 1931-32.

❖ **NAŠA PRVA KNJIGA,**
priredil: Pavel Flerè,
ilustriral: Maksim Gaspari,
Ljubljana – Učiteljska tiskarna, 1929
(Slovenski šolski muzej)

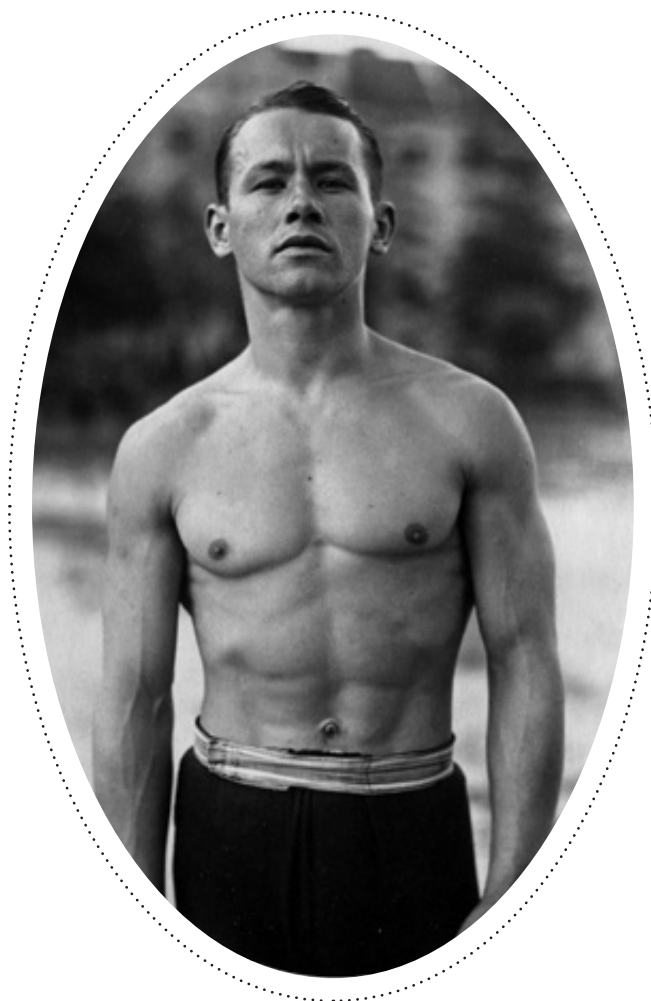

❖ **ZA VSE LETO,**
Čitanka za drugi razred osnovnih šol,
sestavili: Pavel Flerè in drugi,
ilustriral: Viktor Cotič,
Ljubljana – Učiteljska tiskarna, 1938
(Slovenski šolski muzej)

**»V PESTI SILA, V SRCU ODLOČNOST,
V MISLIH DOMOVINA«: TELOVADBA IN
ŠPORT V STARI JUGOSLAVIJI**

Edvard Antosijevič je l. 1928 na olimpijskih igrah v Amsterdamu
s telovadno vrsto Kraljevine SHS osvojil bronasto medaljo.
(Muzej športa)

TOMAŽ PAVLIN

Telovadba in šport sta družbeni inovaciji 19. stoletja tako v evropskem kot tudi ameriškem prostoru. Hkrati sta izraz novega prostočasnega načina življenja urbanega modernega človeka in del civilnega društvenega življenja. V obdobju 1918–1941 je na Slovenskem organizacijsko in strokovno prednjačila telovadba (sokolstvo in orlovstvo: člani sokolov so bili že pred prvo svetovno vojno tudi mednarodno aktivni in so se udeleževali »mednarodnih tekem« Mednarodne gimnastične zveze (FIG) – danes svetovna prvenstva – pod slovenskim narodnim imenom). Šport se je po prvi svetovni vojni hitro širil, noviteti pa sta bila skavtstvo in gozdovništvo. Tako telovadba kot šport sta bili raznovrstni dejavnosti, čeprav je bila telovadba sistematizirana in zaokrožena kot enovita panoga, šport pa je bil, tako kot je še danes, skupek raznorodnih panog ali dejavnosti. Šport se je še v dvajsetih letih različno pojmoval, z množičnejšo uveljavitvijo športnih panog, vzpostavitev športnih struktur, rednimi prireditvami, medijsko in javno odmevnostjo (v dnevnikih so npr. uvedli športne rubrike; športni tisk) pa se je njegovo pojmovanje spreminjalo in vplivalo na razumevanje športa kot tekmovalne, same sebi namenjene dejavnosti. Strokovno je bilo celotno področje zaokroženo v pojmu telesna vzgoja (v tridesetih letih je bilo ustanovljeno tudi Ministrstvo za telesno vzgojo naroda), kar je seveda v primeru avto-moto in letalskega športa ter tudi strelstva paradoks, zato pa logično nadaljevanje telovadnega razvoja in umestitve telovadbe – ter v manjši meri tudi športa – v šolski prostor oziroma prosveto. Krovni izraz se je po drugi svetovni vojni spreminjal. Leta 1945 so vpeljali sovjetsko fizkulturo, ki jo je pozneje na Slovenskem zamenjala telesna kultura s podrejenimi izseki: telesno vzgojo, športom in rekreacijo. V zadnjih desetletjih 20. stoletja je stroka opustila telesno kulturo kot krovni izraz dejavnosti in jo nadomestila z dotedaj ožjim pojmom šport. Ker se občasno pojavi stereotip, da je izraz telesna kultura proizvod komunističnih oziroma socialističnih časov, moram poudariti, da ima izraz telesna kultura starejši izvor in se je uporabljal tudi že v obdobju med obema vojnama.

Če zožimo pričujočo obravnavo na telovadbo in šport, je najpomembnejše, da sta konec prve svetovne vojne in nova geopolitična slika v srednjeevropskem prostoru pri slovenskih telovadcih in športnikih zunaj matične države povzročila zaton samostojnega narodnega organiziranja. Na Koroškem je bilo telovadno življenje pred prvo svetovno vojno in takoj po njej organizirano – sicer skromno in v povojih – v sokolskih društvih v Pliberku, Velikovcu, Borovljah, Železni Kapli in Svetni vasi, ter orlovskih v Celovcu, Dobrli vasi, Pliberku, Šentjanžu v Rožu in Velikovcu. Po plebiscitu je zaradi koroške deželne germanizacijske politike dejavnost zamrla, podobno je bilo tudi z graškim Sokolom.¹ Na Primorskem, zlasti na Tržaškem, kjer je bilo sokolstvo dobro razvito, je bilo njegovo delovanje po italijanski okupaciji

1 Tomaž Pavlin, *Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929–1941* (doktorska disertacija), Ljubljana, 2000, str. 53–54; France Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires, 1989, str. 101: slednji napačno navaja, da na Koroškem ni bilo niti enega sokolskega društva.

ovirano in onemogočeno. Ponekod so napadli društvene telovadnice, 13. julija 1920 Narodni dom v Trstu in leta 1921 pri Sv. Ivanu, v Rojanu in Bar-kovljah, medtem ko je orlovstvu, ki se je naslanjalo na tedaj slovenskemu vprašanju še naklonjeno Cerkev, organizacijo uspelo ohraniti vse do leta 1927.² Težišče primorskega telesnokulturnega dela se je preneslo na šport in planinstvo. Slovenski Primorci so izkoristili šport, predvsem nogomet, ko-lesarstvo, hazeno in atletiko kot sredstvo za zbiranje mladine. Da se mladi ne bi porazgubili v italijanskih klubih, so jim v slovenskih društvih ponudili možnost tovrstnega udejstvovanja.³ Slovenska oziroma slovanska športna društva v Julijski krajini so bila združena v avtonomnem »Sportnem udru-ženju«. Zveza je delovala le do leta 1927, ko je bila v sklopu Mussolinijevega dekreta o razpustitvi slovenskih narodno-kulturnih organizacij razpuščena, češ da so »Sportno udruženje« in včlanjena društva delovali zunaj CONI-ja (Comitato Olimpico Nazionale Italiano) in s političnimi cilji, ki so nasproto-vali državno-nacionalnemu redu.⁴

V matični državi je oblikovanje jugoslovanskega telovadno-športnega pro-stora pomenilo nov razvojni korak in vključevanje v mednarodno športno areno. Slovenski sokoli so o nadaljnji poti razpravljali 6. januarja 1919 v Lju-bljani, kjer so se med drugim izrekli za »centralizacijo in zedinjenje vsega sokolstva v državi SHS pod praporom Jugoslovanskega sokolstva«.⁵ Hkrati so tudi določali smernice nadaljnjega dela in prevzeli odgovornost preporo-da naroda po letih vojne, ki so vplivala na njegovo slabo moralno in fizično stanje. Opredelili so odnos sokolstva do politike, vere, žensk, mladine in športa – novega fenomena, v katerem je igral pomembno vlogo nogomet. Med drugim so oblikovali tudi program vzgoje in izobraževanja. Načrt so-kolske vzgoje je pripravil Engelbert Gangl in v njem poudaril humanistično širino sokolske vzgoje, kajti

*telovadba sama bi ... vzgojila posameznika v spretnega telovadca, v atleta ali akrobata, ne dobili bi pa iz sokolskih telovadnic Sokolov. Poudarjanje in negovanje same npravne vzgoje bi nas metalo nazaj v starošolsko dobo golega humanizma, kakor bi naglašanje same demokracije dovajalo do demagogije, preziranja in omalovaževanja, sama narodna vzgoja pa bi se končno oplodila z nestrpnostjo in šovenizmom.*⁶

Konec januarja 1919 so se v Zagrebu sestali zastopniki slovenskega, hrva-škega in srbskega sokolstva ter se dogovorili o ustanovitvi nove enovite jugoslovanske zveze ter razpustitvi nacionalnih zvez; nova zveza se je sprva imenovala Sokolska zveza SHS. Ob tej priložnosti so sprejeli deklaracijo in poudarili, da »narod Srba, Hrvata i Slovenca jeste jedan. Sokolska društva Srba, Hrvata i Slovenca bila su, jesu i moraju biti narodna društva. Narod

2 Aldo Rupel, Telesna kultura med Slovenci v Italiji, Trst, 1981, str. 27–28.

3 Drago Žerjal, Spomini in razlage, Trst, 1990, str. 28–54.

4 Aldo Rupel, Telesna ..., str. 38.

5 Sokol, 1919, 1–2, str. 10–14, Načelni in obvezni sklepi.

6 Sokol, 1919, str. 85, O organizaciji izobraževalnega dela v sokolstvu.

je jedan, pa i sokolska društva moraju biti jedna. ...»⁷ Ustanovna skupščina ali »sabor« je konec junija na Vidov dan v Novem Sadu potekala pod načelom »en narod, ena država, eno sokolstvo«. To načelo se je ujemalo z državnopolitičnim unitarističnim načelom »en narod, ena država« in z narodnim troedinstvom. Vidovdanski sabor je določal ali prehod narodnih sokolskih organizacij v skupne organizacije ali pa ustanavljanje novih, to je jugoslovanskih oziroma SHS organizacij. To je npr. na narodnostno mešanih ozemljih Hrvaške in Bosne povzročilo združevanje različnih narodnih društev v enotna jugoslovanska društva in opustitev dotedanjih narodnih imen v imenih sokolskih društev. Za zgled so že pred saborom navajali primere slovenskih in čeških sokolskih društev, ki v svojih nazivih niso imela narodnega imena, pač pa Sokol tega ali onega kraja (npr. Ljubljanski Sokol, Tržaški Sokol), župa pa je bila poimenovana po regiji oziroma pokrajini ali pa po sedežu župe (npr. župa Ljubljana, Tržaška župa, Gorenjska župa). Prav tako se je sabor dotaknil vprašanja okupacije in protestiral proti italijanskemu nasilju. Sabor je sprejel resolucijo Sokolov z zasedenega ozemlja, ki je v svečanem trenutku sokolskega združevanja prisegala, da bodo sokolskim vzvišenim ciljem (svoboda, neodvisnost in sreča naroda) posvetili vse svoje moči, se borili in delali, »dokler ne bo ves narod svoboden, srečen in združen, dokler ne bo pregnan zadnji neprijatelj iz Blagoslovljene rodne zemlje od Soče do Vardara« Resolucijo je predsedstvo sabora poslalo Češkemu Sokolu, sokolskim zvezam v ZDA in zvezi francoskih gimnastov. Vodstvo nove organizacije je bilo zaupano spoštovanemu slovenskemu sokolskemu borcu in podporniku jugoslovanstva Ivanu Oražnu (podstarosti sta bila Hrvat Lazar Car in hrvaški Srb Miloš Popović), za načelnika je bil izvoljen predvojni zmagovalec tekme za slovanskega prvaka leta 1912, Stane Vidmar, sedež pa je bil v Ljubljani.⁸

Združevanje sokolstva v jugoslovansko celoto pa ni potekalo mirno. To je ugotavljala mariborska skupščina konec avgusta 1920, ko se je sokolska organizacija preimenovala v Jugoslovansko sokolsko zvezo (JSZ). Tajniško poročilo je namreč poudarilo, da je »fuzija plemenskih društev ... povzročala mnogo ostrih in težkih konfliktov med Sokolstvom«.⁹ Fuzija, ki je sovpadala s političnimi predvidovdanskimi ustavnimi dogodki, se je končala z izstopom dela hrvaških Sokolov, zbranih okrog matičnega zagrebškega Hrvaškega Sokola (ali tudi Sokol Wilsonov trg). Ti so zagovarjali stališče, naj se sokolska organizacija organizira oziroma reorganizira po narodnoplemenskem ključu, naj se torej ponovno ustanovijo narodne sokolske zveze, ki bi se povezale v federativno sokolsko jugoslovansko zvezo. Skupščina JSZ v Osijeku leta 1921 je reorganizacijo zavrnila ter v posebni resoluciji potrdila enotnost in poudarila jugoslovanstvo, to je »integralno ujedinjenje i potpuno mehaničko izmješanje svih postojećih etničkih i moralnih elemenata naših u pravcu gradjenja jedne homogene jugoslovanske mase«, kar bo ustvarilo »jugoslovenski tip kulture kao sredstvo za razvoj slavenske kulture na putu u čovečanstvo«. Zatorej, »kdor Sokol ta Jugoslovan« in »van Sokol-

7 Sokolski glasnik (SG), 1919, str. 28–31, Zapisnik; Sokol, 1919, str. 37–38, Sokolski savez SHS.

8 SG, 1919, str. 307–309, Dokumenti Sokolski.

9 SG, 1920, str. 385, Zapisnik.

stva, svrstanog u Jugoslavenskom savezu, nema i ne može u našem narodu da bude nikakvog drugog Sokolstva».¹⁰

Hrvaška sokolska opozicija pa je krenila svojo pot in ponovno ustanovila narodno Hrvaško sokolsko zvezo, ki pa je bila v mednarodnem pogledu obsojena na življenje znotraj jugoslovanske države, saj je JSZ zasedla in ohranjala položaj tako v mednarodni gimnastični zvezi kot slovanskem sokolstvu in pozneje še olimpijstvu. JSZ je namreč kot nacionalna (jugoslovanska) telovadna zveza po načelu ena država, en predstavnik nadaljevala predvoino članstvo Slovenske in Hrvaške sokolske zveze v Mednarodni gimnastični zvezi in leta 1922 v okviru I. vsesokolskega zleta JSZ v Ljubljani celo pridobila organizacijo mednarodne tekme, ali kot bi rekli danes, svetovnega prvenstva FIG. Z olimpijskimi igrami leta 1924 so Jugoslovanski Sokoli vstopili tudi na olimpijska tekmovanja. To leto je mednarodno gimnastično javnost z zmago v mnogoboju presenetil Leon Štukelj. Strokovno delo je leta 1921 prevzel sokolska strokovna eminenca Viktor Murnik, saj je bilo po organizacijski reorganizaciji na vrsti strokovno delo, ki ga je bilo treba v zvezi poenotiti. Murnik je pri tem striktno zagovarjal metodiko sokolskega telovadnega sestava, že utečenega v slovenskem in tudi hrvaškem sokolstvu, ter težil k organiziranju strokovnih vaditeljskih tečajev in avtonomnosti stroke, dobro razvito strokovno delo na Slovenskem pa se je v tekmovalnem pogledu izkazalo na svetovnih prvenstvih (SP) in olimpijskih igrah (OI). Jugoslovanski Sokoli (npr. Peter Šumi, Leon Štukelj, Josip Primožič, Stane Derganc ter drugi člani sokolskih vrst) so se z velikih temovanj (1922 SP, 1924 OI, 1926 SP, 1928 OI, 1930 SP, 1936 OI, 1938 SP) redno vračali z odličji, vrsto pa so popolnjevali z redkimi izjemami le slovenski telovadci.

V sokolski organizacijski shemi sta se uveljavila telovadni in prosvetni odsek, ki sta ju vodila načelnik in prosvetar. Telovadbo so v dvajsetih letih dopolnjevali s športom, kot npr. pozimi s smučanjem, z letovanji in zimovanji, na drugi strani pa z gledališčem, lutkarstvom in glasbo. Šport so selektivno sprejemali, ne pa tudi specialističnega ukvarjanja s posameznimi panogami, ker je to bilo, kakor so poudarili na skupščini JSZ oktobra 1922, v nasprotju s sokolskim načelom o vsestranskosti vadbe. Prav tako so društva težila h gradnji lastnih domov, saj so ti zagotavljali napredek, hkrati pa so bili – zlasti v manjših krajih – kulturna središča oziroma »narodni domovi«. A domovi so bili zlasti v gospodarsko kriznih letih tudi težko breme.

Članstvo v JSZ je kljub izstopu dobršnega dela hrvaških Sokolov sprva naraščalo – 1921: 59.205 članov in članic, 1924: 74.763, 1925: 66.507, 1927: 69.033, 1929: 72.806; vse bolj se je širilo v južnem delu države – podpirali so jih kralj Aleksander in srbski krogi – kar pa je znotraj JSZ vplivalo tudi na razhajanja o strokovnih smernicah dela. Obratno je v Sloveniji članstvo upadalo – 1921: 24.408, 1924: 22.928, 1925: 21.366, 1927: 20.121, 1929: 18.685. Skokovit padec članstva v letu 1925, ki mu je sicer sledilo ponovno včlanjevanje, so bolj kot kakršnimkoli političnim vplivom pripisovali težkim gospodarskim razmeram v državi in reševanju slabega sokolskega finančnega

10 SG, 1921, str. 296–297, Vidovdanska resolucija; več glej: Tomaž Pavlin, »Zmaga-svoboda«: Sokolsko jugoslaviziranje, v: Bojan Balkovec (ur.): Jugoslavija v času: Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države: Ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia (Historia; 15), Ljubljana, 2009, str. 213–227.

stanja, ki je padlo na ramena članstva,¹¹ čeprav bi bilo treba za slovenske razmere upoštevati tudi politični vidik oziroma kulturni boj, ki je vsrkal obe telovadni organizaciji (Sokole in Orle).¹²

Sokolov nazorski nasprotnik Orel je v jugoslovanski državi najprej obnavljal društveno življenje. Obnovo je končal s I. slovanskim orlovskim taborom v Mariboru konec julija 1920 z javno telovadbo in orlovskimi tekmami. Udeležili so se ga tudi Čehi in Slovaki ter Francozi, za jugoslovanski razvoj pa je bila pomembna udeležba okrog 5.000 Hrvatov; s tem je katoliška telovadba dobivala nov zagon. Razvoj na Hrvaškem je po prvi svetovni vojni potekal prek telovadnih odsekov v okviru katoliških organizacij, zlasti dijaških in mladinskih; odseki so po slovenskem vzoru prevzeli ime Orel in se povezali v zvezo. Mariborski tabor je začrtal smernice delovanja Orla v jugoslovanski državi, jugoslovanskega povezovanja in notranjega dela, tako telovadnega kot duhovnega in vzgojnega, saj sta se po vojni razbohotila veseljačenje in užitkarstvo, ki sta vplivala na nazadovanje verskega oziroma katoliškega življenja. Novo vodstvo na čelu z Jožetom Basajem si je prizadevalo, da bi bil Orel kulturno-vzgojna in telovadna organizacija katoliške mladine ter da bi zajel vse poklice in stanove. Glede na jugoslovansko državno stvarnost so se v letu 1921 slovenski in hrvaški Orli združili v Jugoslovansko orlovsko zvezo s sedežem v Ljubljani. Zveza se je členila na dve narodni podzvezi, to je Slovensko orlovsko podzvezo in Hrvaško orlovsko podzvezo, kot poseben odsek je v okviru Zveze delovala Orliška podzveza (sprejeta 1922), ki je združevala le dekleta. Orli so delovali v katoliškem delu jugoslovanske države, medtem ko pravoslavni del prebivalstva ni razvil verskih telovadnih organizacij. Prav nasprotno pa je Sokol deloval na celotnem jugoslovanskem ozemlju in je glede na načelo verskega individualizma združeval katolike, pravoslavce in tudi muslimane.

Po združitvi v Jugoslovanskega Orla so telovadci nastopili na 2. vseslovenskem orlovskem taboru v češkoslovaškem Brnu, kjer je bila tudi tekma mednarodne zveze katoliških telovadcev, in se včlanili v mednarodno zvezo. Telovadci so nastopili pri javni telovadbi in na akademiji, vrsta Jugoslovanskega Orla, ki so jo popolnjevali le slovenski telovadci, pa na mednarodni tekmi. Brnski tabor je utiril Orle v mednarodno javnost in pomembno odmeval v hrvaškem delu jugoslovanskega orlovstva. Če je namreč mariborski tabor leta 1920 med hrvaške katolike prinašal orlovsko misel in organizacijo, je po Brnu in jugoslovanskem organiziranju nastopilo obdobje notranje krepitve, v kateri je imel pomembno ali bolje rečeno apostolsko vlogo Ivan Merz. V nasprotju s slovenskim Orlom, kjer sta v ozadju stala ne le Katoliška cerkev in katoliško gibanje, pač pa tudi politika, to je Slovenska ljudska stranka na čelu z Antonom Korošcem, je na Hrvaškem prišlo do tesne navezave predvsem s Katoliško cerkvijo in katoliškim gibanjem. Leta 1923 je Orel v treh podzvezah, ki so se delila na okrožja z dru-

11 Miroslav Ambrožič, *Godina 1925*, v: *Sokolski koledar 1926*, Ljubljana, str. 73–88.

12 Tomaž Pavlin, *Razvoj ...*, str. 40–65.

štvi, združeval okrog 16.000 orlov in 6.500 orlic. Do leta 1929 je članstvo naraslo, in sicer je slovenski del združeval preko 15.500 članov in članic, hrvaški del, ki je vključeval tudi katolike v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, pa preko 10.500 članov in članic. Z organizacijskega vidika lahko še poudarimo, da sta v letu 1927 podzvezi prerasli v samostojni narodni zvezi (Slovenska in Hrvaška orlovska zveza), ki pa sta nadaljevali delo pod streho Jugoslovanskega Orla.

Tekmovalni vrhunec v tem obdobju je bila tekma mednarodne katoliške zveze na 4. slovanskem orlovskem taboru v okviru slovesnosti ob tisočletnici smrti kralja in mučenca sv. Vavčarja v Pragi. Na tekmi sta nastopili tako vrsta Jugoslovanskega Orla, ki so jo sestavljali izključno slovenski telovadci, kot vrsta Hrvaškega Orla. Vrsta Jugoslovanskega Orla je bila skupni zmagovalec, Ivan Kermavner med posamezniki, Drago Ulaga pa je bil drugi. Prav tako so se dobro odrezale orlice, ki so na ženski telovadni tekmi zasedle drugo mesto. To je bilo tudi priznanje strokovnemu razvoju po prvi svetovni vojni, s katerim je Orel vsaj deloma izstopil iz sence Sokola in sokolskih olimpijskih in mednarodnih dosežkov.¹³

Poleg sokolskih in orlovskih društev in zvez so slovensko telesnovzgojno sfero zaznamovala tudi delavska telovadna in športna društva. Komunisti so telesni vzgoji pripisovali velik pomen, saj je bilo za zmago v razrednem boju treba »spraviti množice v akcijo«, na drugi strani pa so si oblikovali podtalno organizacijo obrambnega značaja in telesno dejavnost naslonili na telovadne odseke nekaterih društev. Tako je že leta 1921 komunistično usmerjeno delavsko društvo Vesna v Zagorju formiralo telovadni odsek, vendar je bilo društvo po spopadu komunistov z Orjuno razpuščeno.¹⁴ Pomembnejšo vlogo v delavskem taboru je imela leta 1913 ustanovljena »socialdemokratska« Svoboda, ki je bila tudi zatočišče komunistov. V okviru Svobode so delovali tako telovadni odseki kot istoimenski športni klubi, ki so bili včlanjeni v panožne športne zveze; v letu 1922 je delovalo osem telovadnih odsekov in pet športnih klubov, v letu 1929 pa je v 19 telovadnih odsekih telovadilo okroglo 2.250 telovadcev in telovadk.¹⁵ Vodilni športni klub je bila ljubljanska Svoboda, ki se je v začetku tridesetih let združila s Primorjem (del članstva je prešel v Primorje, del pa k Svobodi na Vič).

Organiziranost telovadbe je leta 1929 bistveno zaznamovala šestojanuarska diktatura. Kralj Aleksander je z diktaturo radikalno posegel v življenje telovadcev in telovadnih organizacij, nosilcev telesne vzgoje, saj je bila telesna vzgoja primerno sredstvo indoktriniranja »naroda« in njegovega »jugoslovaniziranja« oziroma nacionalno-političnega homogeniziranja in predvojaške

13 Franc Pernišek, *Zgodovina ...*, str. 109–238; Miroslav Klobučar, *Razvoj orlovstva u Hrvatskoj* (diplomsko delo), Zagreb, 1996, str. 11–66; Ervin Dolenc, *Kulturni boj*, Ljubljana, 1996, str. 315–318; Tomaž Pavlin, *La société Orel en Slovénie et Yugoslavie*, v: Laurence Munoz in Jan Tolleneer (ur.), *L'Eglise, le Sport et l'Europe, La Fédération internationale catholique d'éducation physique (FICEP) à l'épreuve du temps (1911–2011)*, Pariz, 2011, str. 221–236.

14 Ervin Dolenc, *Kulturni ...*, str. 355–356.

15 Drago Stepišnik, *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana, 1972, str. 231–236.

vzgoje prebivalstva; podobni vzori so bili v jugoslovanski sosesčini. Ker je bila jugoslovanska telovadna stvarnost nazorsko in nacionalno (plemensko) razslojena in je na jugoslovanstvu kot nacionalni ideologiji delovalo le sokolstvo, združeno v JSZ, sta kralj Aleksander in njegov ožji krog razreševanje telesne vzgoje utemeljila na ideji sokolstva in sokolski vsedrjavni telovadni oziroma telesnovzgojni organizaciji. Vlada je v začetku decembra 1929, ob službeni odsotnosti ministra Korošca, sprejela zakon o ustanovitvi viteške organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije (SKJ) in za starosto postavila kraljevega prvorojenca, kraljeviča Petra. Zakon o SKJ je v 12. členu določal, da se dotedanja sokolska in orlovska telovadna društva, ki ne bi vstopila v novo telovadno organizacijo, likvidirajo. Medtem ko se je JSZ soglasno odločila za vstop v novo sokolsko organizacijo, so Orli svoje pomisleke izrazili kralju v posebni spomenici. Motila sta jih tako ime kot sokolska ideologija, temelječa na Tyrševem svobodomiselnem duhu. Sredi decembra 1929 so se na skupščini odločili, da se novi vsedrjavni telovadni organizaciji ne pridružijo. Sklep je bil težak udarec za katoliški tabor in škof Jeglič je takrat pozval Orle, da pogumno dvignejo glave in sklenejo, da bodo v vseh okoliščinah ostali zvesti krščanskim načelom in vzornemu krščanskemu življenju. Orel je bil v začetku leta 1930 likvidiran, društva so svoje imetje prenesla h Katoliški akciji, na Hrvaškem h Križarjem ali k drugim legalnim katoliškim organizacijam. Telesnovzgojno delovanje je katoliški tabor prenesel na šport in športne klube, tako je npr. na telovadišču Stadion v Ljubljani delo nadaljeval športni klub Planina, ki se je osredotočil na atletiko, poleg tega so ustanovili še nekaj športnih klubov.¹⁶ Podobno je na Hrvaškem prenehal delovati Hrvaški Sokol, odločitev o vstopu v SKJ pa prepustil članstvu.

Z zakonom o SKJ država ni le posegla v telovadno civilno družbo, pač pa je uvedla tudi proračunsko financiranje telesne vzgoje, in sicer na relaciji država–zveza SKJ, banovine–župe SKJ in občine–društva SKJ. Sedež nove sokolske organizacije je bil sicer v Beogradu, dejansko pa je tehnični ali telovadni oziroma strokovni del ostal še nekaj let v Ljubljani, nato se je preselil tudi ta. Leta 1932 je bilo ustanovljeno Ministrstvo za telesno vzgojo naroda, ki je prevzelo nadzor in financiranje telesne vzgoje in SKJ. Poleg sokolstva je bil sofinanciran tudi šport, vendar v manjši meri. Vzporedno s politiko državne telovadne centralizacije so se tudi športne panožne zveze povezovale v Zvezo športnih zvez, ki je bila 23. 12. 1929 ustanovljena na sestanku v Zagrebu. Nalogi nove »zveze« sta bili pomoč športnemu gibanju v Jugoslaviji in skrb za usklajen razvoj vseh športnih panog, saj je »zveza« združevala tako olimpijske kot neolimpijske športe. Ustanovitelji »zveze« so bili delegati jugoslovanskih panožnih zvez za nogomet, tenis, kolesarstvo, zimske športe, avto- in moto-šport, atletiko, težko atletiko, plavanje in hazeno.¹⁷

SKJ je obdržal mednarodna članstva JSZ in v prvi polovici tridesetih let beležil množičen priliv članstva, ki je organizacijo spreminjal v težko obvladljiv sokolski konstrukt. To je sprožalo vrsto vprašanj, tako strokovnih kot organizacijskih, saj je primanjkovalo strokovnih kadrov in sokolskih objektov. Sokolstvo je v času največje ekspanzije štelo prek dva odstotka jugoslo-

16 Tomaž Pavlin, Ustanavljanje Sokola Kraljevine Jugoslavije, *Prispevki za novejšo zgodovino* 42(1), 2002, str. 55–73.

17 Enciklopedija fizičke kulture, 2. zv., Zagreb, 1976, str. 224.

vanskega prebivalstva, kar je v primerjavi z dvajsetimi leti bistveno več. Dejstvo pa je, da so se mnogi včlanjevali iz osebnih koristi in ne zaradi telovadbe ali sokolstva. Prav tako so nekateri združevali sokolske in politične funkcije, ob čemer ne moremo mimo prepletenosti sokolstva in unitarističnega ali nacionalno-liberalnega jugoslovanskega političnega tabora. Takšno stanje je slabilo »stanje duha« v sokolski organizaciji, zato so poudarjali, da bo treba prečistiti vrste, kar se je v slovenskem delu sokolstva odrazilo v drugi polovici tridesetih let, ko je v ljubljanski župi nastal sokolski spor, ki se je spremenil v javno odmevni sokolski proces v društvu Sokol I. na Taboru. Ta je skupino sokolskih oporečnikov mlajše generacije vodil v sokolsko ilegalo in graditev zaupne sokolske mreže ter v stik s komunisti, po okupaciji leta 1941 pa kot eno od temeljnih ustanovnih skupin v OF.

SKJ je na drugi glavni skupščini leta 1931 sprejel idejno usmeritev in deklariral odnos do političnega, javnega in verskega življenja; dejansko so bile smernice pripravljene že v času JSZ. Sokolsko delovanje je potekalo v smeri »jugoslovanizacije« mladine, usmerjali so ga v tri pomembne stebre jugoslovanske družbe: v šolstvo, vojsko in na podeželje oziroma vas. Atentat na kralja Aleksandra oktobra 1934 je sicer vnesel nekoliko nemira, po Aleksandrovem pogrebu pa je ožje sokolsko vodstvo obiskalo pomembne vladne institucije ter tam s pogovori utrjevalo pozicije sokolstva. Bistven obrat se je, vsaj v zahodnem, katoliškem delu države, zgodil sredi leta 1935 z nastopom vlade Milana Stojadinovića. Sokolstvo se je znašlo v neprijetnem položaju predvsem zaradi istovetenja sokolstva in Jugoslovanske nacionalne stranke. Na napade na Slovenskem in Hrvaškem je odgovarjalo s politiko strnitve vrst in prečiščenja na idejnih temeljih, leta 1931 deklariranih v programskem delu Pota in cilji, ter s telesno vzgojo, ki se je zaradi mednarodnega političnega zaostrovanja in sprememb v neposredni srednjeevropski soseščini (anšlus, minhenska kriza) strokovno širila z vojaškimi vsebinami. Nacionalno-unitaristično sokolsko načelo: en narod, ena država, eno sokolstvo, uveljavljeno v letu 1919, je bilo nekoliko razširjeno, v letu 1939 so v sokolsko dikcijo uvedli izraz jugoslovanski narod in (slovenski, hrvaški, srbski) deli naroda. Izraz je odgovarjal tudi notranjepolitični stvarnosti, ki je leta 1939 nastala po podpisu sporazuma Cvetković-Maček o oblikovanju banovine Hrvaške. Prav tako je zvezno vodstvo kljub odmiku državne zunanje politike od male antante ostalo na poziciji slovanstva, ki ga je poudarjalo po razpadu Češkoslovaške in okupaciji Češke ter porazu Poljske ob začetku druge svetovne vojne. V ključnih dogodkih po pristopu Jugoslavije silam osi 25. marca 1941 je sokolstvo podprlo državni udar vojaških krogov v Jugoslaviji 27. marca 1941.¹⁸

Med prvo vlado Milana Stojadinovića, v kateri je bil notranji minister Anton Korošec, je ponovno stekla pobuda za organiziranje katoliških telovadcev. Leta 1937 je vlada dovolila obnovo katoliške telovadne organizacije, ki pa je prevzela novo ime. Katoliški telovadci so se v Sloveniji združili v Fantovskih odsekih in Zvezi fantovskih odsekov ZFO, telovadke pa v Dekliških krožkih in Zvezi dekliških krožkov. Dejansko se je katoliška telovadba v večji meri obnovila in razširila le na Slovenskem, čeprav so tudi na

18 Tomaž Pavlin, *Razvoj ...*, str. 92-148, 192-257.

Hrvaškem obnavljali dejavnost v novi organizaciji Junak, a ni zaživela v polni meri. ZFO si je omislila nov fantovski in dekliški kroj, bolj športen in modernejši ter povsem različen od starega orlovskega in s tem tudi sokolskega, kar naj bi vplivalo tudi na večjo prepoznavnost. Prvi večji nastop je ZFO pripravila na praznik apostolov Petra in Pavla v Celju že junija 1937. Navzoč je bil tudi upokojeni škof Jeglič, ki je sprejel pokroviteljstvo nad taborom in tako čakal obnovitev katoliške telovadbe, ki jo je kot škof spremljal in podpiral. Čeprav star že osemnosemdeset let, je bil glavni govornik, pozdravil je novo organizacijo in se spomnil nekdanih dni Orlov, po prireditvi pa je, kakor da je bil pomirjen ob korakanju fantovskih telovadnih vrst, umrl na svojem zadnjem domovanju v samostanu v Stični.¹⁹

Če osvetlimo še šport, je ta v matični državi po prevratu doživljal preporod. V Sloveniji so športni odborniki v letu 1920 ustanovili Sportno zvezo Ljubljana (SZL), ki je združevala slovenske športne organizacije znotraj nove države, promovirala šport in vzpostavljala slovenski tekmovalni sistem. SZL so sestavljali »sportno-tehnični odseki« za posamezne športe. Marca 1921 je SZL včlanjevala 31 klubov; od teh je bilo pred vojno ustanovljenih sedem in po vojni 24. Klubi so bili ali enoviti ali pa so imeli različne sekcije. Leta 1921 so bili dejavni v atletiki (10 klubov), avtomobilizmu (1), boksu (1), hazeni (2), kolesarstvu in motociklizmu (14), konjeništvu (1), nogometu (20), plavanju (13), tenisu (3), veslanju (1) ter v zimskih športih: smučanju, drsanju in sanjkanju (2). Med klubi je bila ljubljanska Atena namenjena samo ženskam. »Dame« so lahko igrale tenis, atletiko in hazeno (ženska igra, podobna rokometu; lahko bi rekli slovanski mali rokomet). V prvem desetletju je število klubov naraslo, prav tako so se širile nove športne panoge, kot so dviganje uteži, golf, hokej na ledu, kajakaštvo, namizni tenis, rokoborba in boks, sabljanje. Strelstvo je bilo organizirano samostojno.

Z jugoslovansko državo se je šport organiziral v državnih panožnih zvezah, narejeni pa so bili tudi prvi koraki k vzpostavitvi jugoslovanskega tekmovalnega prostora. Kot prva je bila 8. septembra 1919 v Zagrebu kot vzorec športnega panožnega organiziranja ustanovljena Jugoslovanska nogometna zveza (JNZ). Na skupščini so sklenili, da se bo zveza delila na zaokrožene podzveze, merilo za določitev upravnih meja podzvez pa so bile transportne povezave in ne narodni dejavniki. Dejansko pa so podzveze tedaj pokrivale zgodovinska južnoslovanska ozemlja Hrvaško in Slavonijo (zagrebška podzveza), Srbijo (beograjska podzveza - Bačka in Banat sta imela po razrešitvi mejnih vprašanj z Madžarsko podzvezo s sedežem v Novem Sadu), Bosno in Hercegovino (sarajevska podzveza), Dalmacijo (splitska podzveza) in slovenske dežele s Prekmurjem (ljubljanska podzveza, organizirana aprila 1920). Reško območje naj bi se, če bi to želelo, priključilo Ljubljani, kar pa je bilo bolj odvisno od razpleta meddržavnih jugoslovansko-italijanskih pogajanj. Dogovarjali so se tudi o oblikovanju državnega prvenstva, ki bi bilo najprej na ravni podzvez, nato pa bi se podzvezni prvaki po-

.....
19 France Pernišek, *Zgodovina ...*, str. 242–246.

merili za naslov jugoslovanskega prvaka. Podzvezna tekmovanja so izpeljali že leta 1920, tekmovanje za naslov jugoslovanskega prvaka pa šele leta 1923.

Sedež jugoslovanskega športa je bil sprva v Zagrebu, pozneje so bili nekatere panoge (prestižna borba se je vodila zlasti za vodstvo v nogometu) in olimpijski odbor preseljeni v Beograd. Zimski športi so bili že v začetku slovensko-hrvaško-srbskih športnih dogovarjanj prepuščeni Slovencem, kar je bilo glede na športno, turistično in planinsko organiziranost in geografske danosti Slovenije razumljivo. Poleg panožnega jugoslovanskega organiziranja in nato včlanjevanja v mednarodne športne zveze je bilo pomembno olimpijsko organiziranje in včlanitev v MOK ter pridobitev dovoljenja za nastope na olimpijskih igrah. Pobuda za ustanovitev olimpijskega odbora je stekla takoj po organiziranju nogometne zveze v letu 1919, ustanovna skupščina Jugoslovanskega olimpijskega odbora (JOO) pa je bila 14. decembra 1919. Sestanka so se udeležili le športni odborniki, medtem ko so bili Sokoli do olimpijskega organiziranja zadržani. Menili so, da je sokolstvo tako močna organizacija, da lahko sama nastopi na olimpiadi, zaradi česar se ne more podrediti športni organizaciji. Tudi JOO je za svoje delo organiziral pokrajinske pododbore s sedeži v Ljubljani, Beogradu, Sarajevu in Splitu. Hkrati so navezali stike z organizacijskim odborom VII. olimpijskih iger (OI), ga seznanili s potekom ustanovitve JOO ter izrazili željo, da bi jugoslovanski športniki nastopili na OI. Članstvo JOO je bilo potrjeno na seji MOK v času olimpijskih tekmovanj v belgijskem Antwerpnu. Po drugi strani pa je bilo to nadaljevanje že pred vojno priznanega Srbskega olimpijskega komiteja s Svetomirjem Đukićem na čelu in nastopa srbskih atletov na OI v Stockholmu leta 1912. Hkrati so v MOK sprejeli tudi Franja Bučarja, ki je že pred prvo svetovno vojno navezal stike s Pierrom de Coubertinom, predsednikom MOK-a, in skušal hrvaške športnike pripeljati na OI, a mu je to uspelo šele z oblikovanjem jugoslovanske države. Tako je tedaj mlada jugoslovanska država imela dva člana v MOK-u, v Antwerpnu 1920 pa je nastopila nogometna olimpijska reprezentanca, v kateri je igral tudi Ljubljčan Stanko Tavčar.

V športu oziroma v telesni vzgoji nasploh je veljalo načelo amaterizma, ljubiteljstva, ki je bilo mednarodno sprejeto in potrjeno na olimpijskih kongresih in sejah mednarodnih panožnih zvez v dvajsetih in tridesetih letih. Dovoljevalo je izplačilo nadomestila za izostanek z dela med tekmovanji. V praksi, predvsem v nogometu, se je najprej pojavilo »kapranje« ali snubljenje igralcev proti materialni nagradi ali zagotovitvi službe, v tridesetih letih pa prikriti profesionalizem. Zato so se pojavile kritike, da šport vodi v spektakelstvo, kar ga oddaljuje od telesne vzgoje. Nedvomno so bili med športnimi panogami referenčni nogomet pa tudi atletika in plavanje, ki sta bila pomembna tudi v olimpijskem programu, ter kolesarstvo. V drugi polovici dvajsetih in zlasti v tridesetih letih se je vse bolj uveljavljalo smučanje ter se levilo v narodni šport, ki ga je že krasil stereotip o »kranjskem Janezu skijašu«. Pomembna sta bila izgradnja planiške velikanke in prvi skok čez 100 m (1936 – Sepp Bradl, 101 m), kar je kompenziralo strokovni zaostanek slovenskih smučarjev za svetovnimi dosežki. Vendar bi morali za podrobnejšo analizo vključiti obravnavo posameznih športnih

panog, pri čemer bi morali upoštevati dejstvo, da se šport, kar se tiče medalj, ni mogel primerjati s sokoli.

Pomembno vprašanje je bilo ureditev igrišč oziroma objektov. Ureditve športne infrastrukture je bila sprva in dolgo na plečih društev. Za strokovni razvoj je bilo treba infrastrukturo dograjevati, izboljševati, kar je bilo zlasti v zaostrenih gospodarskih razmerah za klube vse hujše breme. Zato so težili za sofinanciranjem občin in države, saj so bili klubi s svojo aktivnostjo in z organiziranjem dela z mladimi tudi izvrševalci javne telesne vzgoje.

Med klubi je imela pomembno mesto ljubljanska Ilirija, ki je bila eden organizacijsko največjih klubov v državi; v začetku tridesetih let 20. stoletja je združevala preko deset sekcij in več kot tisoč članov. Na področju športne infrastrukture so se Ilirijani uveljavili z ureditvijo nogometno-atletskega igrišča ob pivovarni Union (v tridesetih opuščeno), teniškega kompleksa pod Cekinovim gradom, ki je bil pozimi umetno drsališče, sistema planiških skakalnic, smučarskega doma in depandanse v Planici ter sodobnega 50-meterskega olimpijskega bazena v Ljubljani, ki je omogočil reden, stabilen in strokoven trening; bazen je bil plod podjetnosti klubskih članov Stan-ka Bloudka in gradbenika Iva Zupana. Bloudek je bil ob Josu Gorcu tudi osrednja osebnost pri razvoju sistema planiških skakalnic. V državnih plavalnih tekmovanjih so se Ilirijani po zaslugi modernega športnega objekta in strokovnega dela tujega in domačega trenerja prebili v državni vrh in se postavili ob bok hrvaškimi jadranskim klubom. Nedvomno je vrhunski rezultat slovenskega športa pred drugo svetovno vojno bronasta medalja plavalca Ilirije Toneta Cererja na evropskem prvenstvu v Londonu leta 1938 v disciplini prsno 100 in 200 m, pa čeprav mu je, kot se je spominjal, na »tekmovanju ... občutno manjkalo volje, razpoloženja in vzpodbude, saj sem bil radi slabega in nesposobnega vodstva ves čas prepuščen le samemu sebi in lastni iniciativi«.²⁰

Ilirijin tekmelec doma je bilo Primorje, v tridesetih letih državni moštveni prvak v atletiki. Nogometno-atletsko igrišče je imelo urejeno za Bežigradom nasproti orlovskega stadiona (po drugi vojni bežigrajski stadion). Najprivlačnejši so bili njuni nogometni derbiji, ki so bili tudi ogledalo ljubljanske družbe, saj je bila zeleno-bela Ilirija ljubljanski »purgerski« klub, črno-belo Primorje pa klub primorskih prišlekov in delavstva. V drugi polovici dvajsetih let se jima je tekmovalno zoperstavil I. SSK Maribor. V prvi polovici tridesetih let je JNZ organizirala tako imenovano nacionalno ligo (jugoslovansko državno nogometno ligo). Po kvalifikacijskih tekmah ljubljanske podzveze se je v ligo uvrstilo Primorje. Glede na finančno zahtevno tekmovanje je v Ljubljani vse bolj prevladovala težnja po oblikovanju enotnega močnega moštva oziroma tudi ideje o združitvi Ilirije in Primorja, ki bi se enakovredno kosalo z jugoslovanskimi nasprotniki tako v nogometu kot plavanju in atletiki. Članstvo obeh klubov je združitve zavrnilo, zato pa je Ilirija leta 1936 razpustila nogometno sekcijo, njeni nogometaši pa so prestopili v nov klub, imenovan Ljubljana, ki je bil pravnoformalno naslednik Primorja oziroma preimenovana Primorjeva nogometna sekcija. Prav tako

²⁰ Tone Cerer, *Od Kamnika in Radovljice do Szegeda*, v: *Sportni klub Ilirija v tridesetem letu svojega obstoja 1940, Ljubljana, 1940*, str. 12.

je Ljubljana domače tekme igrala na igrišču Primorja za Bežigradom, Ilirija pa se z nogometom ni več ukvarjala, čeprav je bila to njena ustanovna panoža in sekcija.²¹ Primorci so dodobra zaznamovali tudi ljubljansko družabno življenje. Primorje in Klub Primork sta bila organizatorja »črno-bele redu-te«, elitne predpusne prireditve, ki se jo je poleg Primorcev in članstva Primorja udeleževala ljubljanska smetana in gostje iz okolice Ljubljane. Izkupiček je bil namenjen aktivnostim obeh klubov, tako Primorju za šport kot Klubu Primork za socialno pomoč revnim primorskim dijakom in študentom v Ljubljani.²²

Jugoslovansko športno organiziranost je avgusta 1938 temeljito pretresel sporazum Cvetković-Maček. Do tedaj centralistično organiziran jugoslovanski šport se je federaliziral, oblikovani so bili narodni športni prostori, medtem ko je olimpijski odbor ohranil jugoslovanski centralizem. V Sloveniji so bile v letu 1940 organizirane slovenske panožne zveze in Športna zveza Slovenije, ki je te združevala. Reorganizacija je vplivala tudi na potek državnih tekmovanj, predvsem v nogometu, saj je do tedaj enotna nacionalna liga razpadla na srbski ter hrvaški in slovenski del. Slovenski prvoligaški predstavnik je eno sezono še tekmoval skupaj s hrvaškimi klubi, nato pa bi morala nastati enotna slovenska liga, a je tok dogodkov spremenil napad na Jugoslavijo, tako da pridobljene športne narodne avtonomije, ki je npr. v primeru nogometa za slovenskega člana nacionalne lige pomenila kakovosten padec, zaradi šestoprilskega napada na Jugoslavijo slovenski šport sploh ni dodobra občutil. Moramo pa poudariti, da je zaradi specifičnega prekrivanja teritorija panožnih podzvez s sedežem v Sloveniji in slovenskega ozemlja slovenski šport ves čas deloval kot avtonomna enota in so bila tekmovanja za prvaka podzveze vedno tudi tekmovanja za slovenskega prvaka, nadgradnja pa so bila državna prvenstva.²³

21 V današnjem času si nasledstvo Ilirije lastita tako Olimpija kot zgornješišenska Ilirija, čeprav je zgodovinsko dejstvo, da se predvojna Ilirija od leta 1936 ni več ukvarjala z nogometom.

22 Več o Primorju glej Tomaž Pavlin, »Primorska omladina noče stati ob strani«, v: Migracija in slovenski prostor od antike do danes (ur. P. Štih, B. Balkovec), Ljubljana, 2010, str. 328-346.

23 Tomaž Pavlin: »Zanimanje za sport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje«, Ljubljana, 2005, str. 101-132.

Moška članska telovadna vrsta Jugoslovanske sokolske zveze, ki je na olimpijskih igrah l. 1928 v Amsterdamu zasedla tretje mesto - prvi z leve Leon Štukelj.

Sokolski telovadni nastop na Ježici pri Ljubljani, 1924. (FOTO: Peter Lampič)

Člani društva Orel na Igu pri Ljubljani, 7. aprila 1929.

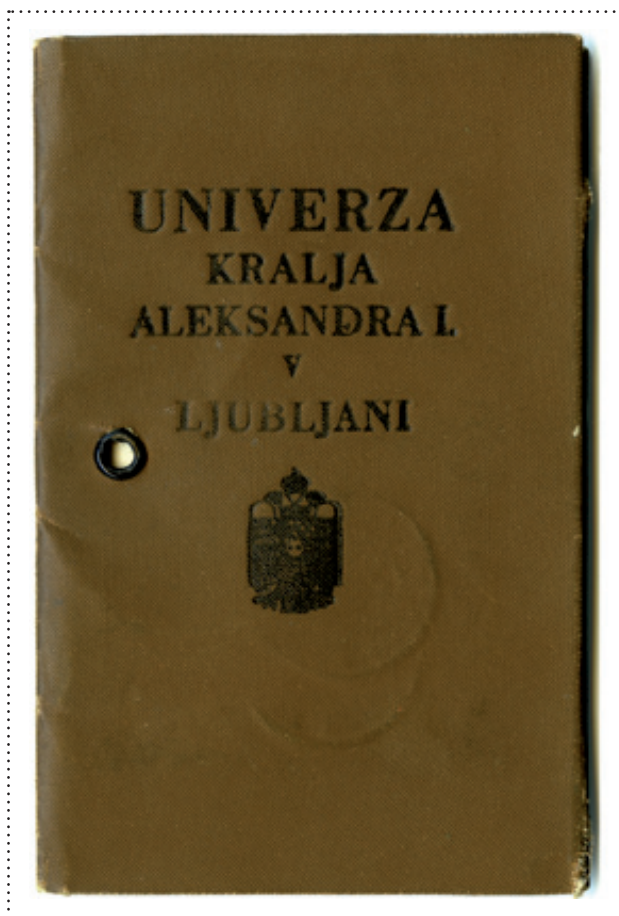

Zlet telovadnih društev v Pragi. Orlovski spreved prek Karlovega mostu.

Josip Primožič je l. 1928 na olimpijskih igrah v Amsterdamu osvojil dve olimpijski medalji, srebrno za nastop na bradlji in in bronasto s telovadno vrsto.

**SNOVANJE IN USTVARJANJE POGOJEV
ZA USTANOVITEV UNIVERZE
V LJUBLJANI LETA 1919**

Indeks Univerze kralja Aleksandra I., v Ljubljani.

ALOJZ CINDRIČ

V interesu vsake univerze je, da prouči lastno zgodovino, ker pa so se generacije slovenskih študentov vse do konca I. svetovne vojne na univerzitetnem nivoju izobraževale izven slovenskega etničnega ozemlja, je študente vodila pot do akademske izobrazbe preko Dunaja, saj vemo, da je ravno dunajska univerza predstavljala ključno ustanovo, kamor so študenti s slovenskega etničnega prostora odhajali študirat pred ustanovitvijo slovenske univerze v Ljubljani leta 1919; hkrati pa je Dunaj omogočal tudi stike s tokovi evropske kulture. Približno dve tretjini slovenskih študentov sta se izobraževali na Dunaju, tretjina pa je študirala npr. v Gradcu, Pragi, Krakovu in drugje. Na univerzah so se slovenski akademiki aktivno vključevali v univerzitetno življenje¹ ter hkrati posegali v širši nacionalni in mednacionalni družbeni prostor. S svojim delovanjem so prispevali k afirmaciji narodov, živčih v Monarhiji, predvsem slovenskega, nemajhen pa je tudi njihov prispevek k razvoju srednjeevropske kulture in civilizacije.

Prizadevanja in težnje, da bi Ljubljana dobila univerzitetni študij, segajo že na prelom 16. v 17. stoletje. Leta 1597 ustanovijo jezuiti v Ljubljani gimnazijske razrede oz. kolegij ter postopno začno organizirati teološke in filozofske študije. Kolegije so poleg Ljubljane ustanovili še po deželnih mestih, in sicer v Gradcu,² Celovcu, Gorici in Trstu.

V naslednjih stoletjih se prizadevanja usmerijo v razširitev teološkega študija in v uvedbo filozofskega študija (1704), za katera so želeli pridobiti tudi univerzitetni nivo. Nosilci teh prizadevanj so posamezniki in člani združenj (Akademija operozov, društvo juristov) kot tudi deželni stanovi s finančnimi sredstvi. Z ukinitvijo jezuitskega reda l. 1773 jezuitski kolegij preoblikujejo v državni licej s teološkim in filozofskim študijem, katerima se leta 1782 priključi novoustanovljeni medicinsko-kirurški študij, slednjemu pa so priključili tudi tečaj za babice.

V času Napoleonovih Ilirskih provinc (1809–1813) je Ljubljana dobila »popolno« univerzo (ecoles centrales) s pravico podeljevanja naslovom zdravnikom, kirurgom, inženirjem – arhitektom, pravnikom in teologom. Po odpravi Ilirskih provinc so Avstrijci vzpostavili v šolstvu prejšnje stanje. V okviru ljubljanskega liceja delujejo teološki, medicinsko-kirurški in filozofski študiji, uvajajo pa tudi različne neobvezne predmete, med njimi tudi slovenski jezik (leta 1817).

Reforme, ki so jih izvajali habsburški vladarji od srede 18. stoletja, so dosegle vrhunec v revolucionarnem letu 1848. Ekonomska kriza, draginja in socialni nemiri so se v poznih štiridesetih letih okrepili in v začetku leta 1848 še bolj zaostriili. Pod vplivom protestov, nemirov in demonstracij meščanstva v Franciji so nezadovoljni meščani, študenti in delavci na Dunaju zahtevali odpravo absolutističnega sistema ter vpeljavo liberalnih svoboščin z ustavo in parlamentarnim sistemom. Na podeželju so zahtevali odpravo

1 V devetnajstem stoletju so rektorski naslov nosili štirje rektorji slovenskega rodu (prof. dr. Joseph Pipitz, Fran Miklošič, Jožef Štefan in Josip Čizman). Naši študentje pa so bili po študiju zastopani tudi med dekani, profesorji, bibliotekarji.

2 Graški visokošolski študij je bil leta 1585 povzdignjen na nivo univerze (teološki in filozofski študiji).

fevdalizma, svoj glas pa so dvignili tudi predstavniki narodov, živečih v Monarhiji, in zahtevali več pravic in samostojnosti.

Habsburška monarhija se je postopoma preoblikovala iz stanovsko-fevdalne v moderno kapitalistično družbo, kar se je odražalo tako na gospodarstvem kot na nacionalnem področju. V tesni zvezi z obema procesoma se je postopno oblikoval meščanski razred kot nosilec socialno-ekonomskega napredka, nacionalnih gibanj in modernizacije družbe.

Da bi država izpeljala modernizacijo javne uprave in sodstva ter uredila razmere, nastale ob postopnem razkroju stanovske družbe, je potrebovala vedno več pravno izobraženih kadrov. S postopnim moderniziranjem Monarhije so se povečevale tudi potrebe po izobraženih kadrih v šolstvu, zdravstvu, na področju gospodarstva, trgovine in prometa. Potrebe po akademsko izobraženem kadru so porasle zato so pričeli ustanavljati nove visoke šole, akademije, politehnike. Univerze in visoke šole so se kot izobraževalna središča za akademske poklice odpirala tudi drugim, v gospodarstvu in podjetništvu potrebnim programom kot tudi naravoslovnim vedam. Reforme so terjale spremembe na področju dotedanjega izobraževanja. Preoblikovali so gimnazijski program ter uvedli zrelostno spričevalo (matura), ki je postala pogoj za reden vpis na univerzo. Univerze v Monarhiji so temeljito reformirali, reforme pa izvedli po nemškem vzoru (Humboldt) ter sledili načelu – svoboda poučevanja in učenja v povezavi z znanstveno-raziskovalnim delom.

Na univerzah so odpravili ali omejili vpliv srednjeveških korporativnih teles (študijska dvorna komisija, nacije, doktorski zbori, etc). Uveden je bil postopek habilitacije, nostrifikacije in inštitut privatnih docentov. Na novo je bila oblikovana filozofska fakulteta, ki je postala enakovredna ostalim trem fakultetam. Z uvajanjem novih programov in stolic, z ustanavljanjem številnih inštitutov ter s pridobivanjem eminentnih tujih profesorjev je bil omogočen razvoj znanstvenih strok in disciplin.³

Reforme v letu 1848 in pozneje ter v letih 1872 in 1873 so v temelju zamenjale dotedanji univerzitetni ustroj, saj sta postali poslej znanost in raziskovanje poleg učenja osrednji nalogi univerze. Povezava znanstvenega in raziskovalnega dela z učenjem in poučevanjem je postavila temelje moderni univerzi. To načelo se je konkretiziralo v 17. členu zakona o temeljnih pravicah državljanov, izdanega 21. decembra 1867 (t. i. decembrska ustava), v katerem je zapisano načelo svobode znanstvenega raziskovanja in učenja: »Wissenschaft und ihre Lehre ist frei.«⁴

Simbioza znanstvenoraziskovalnega dela s splošnim izobraževanjem (usmerjenim v izobraževanje človeka oz. k izgrajevanju humane družbe) je omogočila, da so univerze pridobile pomemben vpliv na spreminjanje družbene zavesti kot tudi na socialno strukturo družbe, hkrati pa je univerzitetna izobrazba posameznikom omogočila vzpon na družbeni lestvici, tj. zasedbo dobro plačanih državnih in javnih služb na vseh ravneh ter opravljanje svobodnih poklicev, kar je prinašalo gmotno varnost, družbeni ugled, moč in aktiven vpliv na družbena dogajanja.

3 Alojz Cindrič, Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1948–1918, Ljubljana, Univerza v Ljubljani 2009, str. 55–62.

4 Alojz Cindrič, Študenti ... str. 82–84.

Meščanstvo v Avstriji v nemirnem letu 1848 sicer ni pridobilo in doseglo želenih političnih pravic, za katere so si prizadevali. Nastajajoči meščanski razred še ni dozorel, da bi aktivneje in agresivneje nastopil in posegel v politično življenje. Oblast v Monarhiji je ostala v rokah dvora in plemstva, cerkve, policije, vojske in uradništva, za kar je država porabljala velika finančna sredstva, primanjkovalo pa je denarja za potrebe gospodarstva. Meščanski sloji pa so še naprej delovali kot poglobitni pobudniki in dejavniki socialne, gospodarske, kulturne in politične modernizacije habsburške monarhije.

Podobna slika se nam kaže tudi v deželah slovenskega etničnega prostora, kjer je izobrazeno meščanstvo postalo nosilec narodnostnega zavedanja in oblikovanja, hkrati pa je vplivalo na gospodarsko rast in modernizacijo družbe nasploh.

Na marčno revolucijo leta 1848 se je deželna oblast v Ljubljani odzvala bolj mlačno in ni izkoristila nove situacije, ki ji je omogočala, da bi prevzela aktivnejšo vlogo v nemirnem letu. Inicijativo so prevzeli slovenski izobraženci in študenti, živeči v univerzitetnih mestih na Dunaju in v Gradcu, in ki so aktivno posegli v revolucionarno vrenje. Sodelovanje študentov se kaže na eni strani z vključitvijo v študentsko akademsko legijo, na drugi strani pa so formulirali zahteve po uveljavitvi slovenskega narodnega programa ter pod vplivom ostalih narodov – Čehov, Madžarov, Slovakov, Hrvatov – sooblikovali zahteve po upravni in politični reformi države, v kateri so videli možnost ohranitve in uveljavitve Slovencev v veliki skupnosti narodov, živečih v habsburški monarhiji.

Idejo Zedinjene Slovenije z željo po slovenski univerzi so 16. aprila povezali graški in dunajski Slovenci. V Gradcu so ustanovili prvo slovensko politično društvo z imenom Slovenija. Štiri dni kasneje tudi na Dunaju živeči Slovenci osnujejo društvo z istim imenom. Dunajsko društvo si je v programu kot cilj zastavilo vodenje in uresničitev narodnega programa Zedinjena Slovenija. Program je temeljil na regionalnem in narodnostnem okviru, v katerem so zahtevali enakopravnost in emancipacijo slovenskega naroda v okviru avstrijske države, uvedbo slovenskega jezika v šole in urade, združitve slovenskih dežel v samostojno administrativno enoto Slovenijo. Med zahtevami, ki so jih naslovili na kranjske deželne stanove, pa je bila tudi ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani.

V Ljubljani se za ustanovitev slovenske univerze zavzemajo predvsem študenti in profesorji liceja. Vodilno vlogo med profesorji zavzame rektor liceja in direktor medicinsko-kirurških študijev dr. Jurij Matija Šporer (1795–1884), ki je na pobudo študentov in v soglasju s profsorskim zborom sestavil prošnjo in jo 11. maja 1848 predložil deželnim stanovom in mestnemu magistratu, da bi podprli zahtevo po ustanovitvi slovenske univerze v Ljubljani.

Na osnovi le-te je bila sestavljena tudi spomenica, ki je bila objavljena v Bleiweisovih Novicah 31. maja in 7. junija 1848 pod naslovom Vseučiliša nam je v Ljubljani treba ...

»Kar korist vseučiliša zadene, je očitna kot beli dan za popolno omikanje mladosti v vsih višjih vrednostih, narodnemu duhu primerjanih ... Razproštena, po ustavi zagotovljena slovenska narodnost, ktera tudi Primorje, nekaj Štajerskiga in Koroškiga obseže in se clo do Hrovaškiga razširja in v vsim več kot en milijon duš

obseža, zasluži in terja to samostojno in popolno napravo ... Zavoljo pomankanja višjih šol pa narod gotovo velike zgube terpi, če bistre glave zavoljo tega svoje omikanje v ptujih deželah in ptujih jezikih išejo, svojo imenitnost tam dosežejo in ptujim narodom zapadejo, ...”

Ministrstvo je septembra 1848 priznalo potrebo po ustanovitvi univerze v Ljubljani ter obljubilo, da bo posredovalo predlog državnemu zboru v obravnavo. Vlada je sprva odredila, naj se dotlej, dokler se ne odloči o ustanovitvi univerze, predavajo v Ljubljani nekateri pravni predmeti v slovenščini, ki jih leta 1849 prestavijo na graško univerzo, 1854 pa zaradi pomanjkanja slušateljev opustijo. Pobuda o slovenski univerzi v Ljubljani v revolucionarnem letu 1848 ni bila uresničena. Reforma šolstva je prinesla osemrazredno gimnazijo z maturo, hkrati pa odpravila licej. S tem je bilo jeseni 1849 konec filozofskega in medicinsko-kirurškega študija. Od višjih šol so ostala na Slovenskem samo še škofijska bogoslovna učilišča.

Z oživiljanjem ustavnega življenja v šestdesetih letih 19. stoletja postane univerzitetno vprašanje zopet aktualno, o tem se je razpravljalo med izobraženci, na dijaških shodih, taborih, v kranjskem deželnem zboru, državnem parlamentu, ljubljanski mestni občini, etc. Zlasti pa se je vprašanje in politični boj za slovensko univerzo v Ljubljani razmahnil po letu 1898, to je v času, ko so se nacionalna nasprotja v Avstriji izredno zaostрила. V boju za univerzo so sodelovali deželni in državni poslanci, študenti, ljubljanska občina in drugi. Iskali so podporo tudi pri drugih narodih, npr. Čehih. Ljubljanski občinski svet in Kranjski deželni zbor sta zahtevala ustanovitev univerze v Ljubljani (filozofske, pravne in teološke). Dežela in mesto sta ustanovila vsaka svoj vseučiliški fond in ter razpisala štipendije za Slovence, ki bi se habilitirali na avstrijskih in drugih univerzah (predvsem slovanskih v Pragi, Lvovu, Brnu) za bodoče profesorje na ljubljanski univerzi.⁵

Prizadevanje za slovensko univerzo pa se ni odvijalo le na političnem polju, temveč je bilo povezano s težnjo po ustvarjalnosti na kulturnem, jezikovno-narodnostnem in posebej na znanstvenem področju. Perspektiva slovenske univerze v bodočnosti je spodbujala k delu slovenske znanstvenike in raziskovalce vseh strok in disciplin. Ustanavljala so se različna strokovna društva, osnovala različne kulturne ustanove, knjižnice, izhajalo je časopisje, nastajale so politične stranke in podobno. Seveda so se sestavljali tudi slovarji, oblikovala se je terminologija na področju naravoslovja, nastajal je pravni terminološki slovar.

Druga polovica 18. stoletja ter začetek 19. stoletja predstavljata začetno obdobje načrtnega prizadevanja za oblikovanje slovenskega strokovnega izrazoslovja (Valentin Vodnik, Kuharske bukve, 1799; Pismenost in gramatika za perve šole, 1811; Babiške bukve, 1818; periodika kot npr. Velika pratika; izhajajo Lublanske novice; nastaja izrazoslovje na področju zoologije, botanike in mineralogije ...). Pojavijo se že prvi avtorji kmetijskih in naravoslovnih priročnikov v slovenskem jeziku, npr. Franc Pirc, Matija Vrtovec. Izdajati začnejo slovarje npr. Matej Cigale: Nemško-slovenski slovar, 1860,

⁵ Vseučiliški zbornik, uredila Janko Polec, Bogumil Senekovič, Ljubljana 1902; Janko Polec, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo, Ljubljana 1929.

čigar izdajo je finančno podprl ljubljanski škof Anton Alojz Wolf. Slovensko-nemški slovar je izšel leta 1894, uredil pa ga je Maks Pleteršnik. Pri Slovenski Matici je Matej Cigale leta 1880 izdal Znanstveno terminologijo s posebnim ozirom na srednja učilišča. Babnik Janko pa je na Dunaju leta 1894 izdal Nemško-slovensko pravno terminologijo.

Nastajala so že prva zgodovinska dela, napisana v slovenskem jeziku (npr. Anton Kremlj, *Dogodivščine Štajerske zemlje*, Gradec 1845). V času Matije Čopa in Franceta Prešerna se razvoj v oblikovanju slovenske literature prestavi na višji, zahtevnejši nivo t. i. »visoke literature«, namenjene razvijajočemu se slovenskemu meščanstvu in izobraženstvu, temu pa postane Prešeren vzornik in vir inspiracij. V drugi polovici 19. stoletja mu sledijo Fran Levstik, Simon Jenko, Josip Jurčič, Josip Stritar, Janko Kersnik, Ivan Tavčar ter še vrsta drugih. Na prelomu v 20. stoletje pa nastopi močna skupina eminentnih pisateljev t. i. slovenske moderne.⁶

Slovenščina se je v drugi polovici 19. stoletja uveljavila kot parlamentarni jezik v kranjskem in goriškem deželnem zboru, slovensko časopisje se je širilo in naraščalo, slovenščina je tudi izobražencem postala jezik misli, pogovora in pisanja in pričeli so posegati po vseh področjih – zgodovinskem, družboslovnem, pravnem, filozofskem (Aleš Ušeničnik). Kulturno življenje se je v prvi polovici 19. stoletja odvijalo še v muzejih, salonih in kroških ter v gledališčih in na koncertih v Slovenski filharmoniji. V drugi polovici, torej od začetka ustavne dobe v šestdesetih letih pa po raznih društvih – Dramatično društvo, ust. 1866; Slovenska Matica, prvo znanstveno društvo, ust. 1864; Glasbena matica, ust. 1872; etc. Nova doba je nastopila tudi v slikarstvu; velja omeniti vsaj brata Janeza in Jurija Šubica. Z uveljavitvijo slovenske moderne pa je tudi upodablajoča umetnost doživela modernistični prelom. Na Dunaju so se izšolali že prvi pomembni arhitekti (Maks Fabiani, Jože Plečnik, Ivan Jager). Leta 1872 odprejo v Ljubljani Narodno tiskarno, sedem let kasneje Katoliško bukvarno, Katoliško tiskarno pa ustanovijo leta 1883.

Pričela so izhajati obsežna dela, kot npr. Karel Glaser, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Slovenska matica, Ljubljana 1894–1898; Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, Katoliška tiskarna, Ljubljana 1903–1928. Izdajati so začeli prve slovenske bibliografije, npr. Ivan Simonič, *Slovenska bibliografija. Del 1, Knjige: (1550–1900)* Slovenska Matica, Ljubljana 1903. Mohorjeva družba v Celovcu je začela leta 1910 izdajati *Zgodovino slovenskega naroda*, katere avtor je bil Josip Gruden, z delom pa je nadaljeval Josip Mal.

Vedno več ljudi je segalo po časopis, časnikih in glasilih, ponudba pa se je širila in naraščala. Tako je na primer leta 1903 izhajalo pet slovenskih dnevnikov (med njimi tudi Slovenski narod in Slovenec). Bralci pa so posegali tudi po pokrajinskih stanovskih in strokovnih glasilih.

V okviru meščanske politike sta slovensko narodno gibanje ves čas vodila dva tabora, klerikalni in liberalni, vsak pa je imel več različnih usmeritev.

6 Peter Vodopivec, *Kulturne-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju*, Bogoslovni vestnik, 67 (2007), št. 1, str. 9–17; isti: *Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev, v: Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šutej, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1998, str. 124–136;

Proti koncu 19. stoletja sta oba tabora ustanovila tudi svoji politični stranki, seveda glede na svetovni nazor. V devetdesetih letih, ko je v porastu delavstvo, ki je postopoma pridobivalo vse pomembnejšo vlogo v javnem življenju, je bila ustanovljena tudi socialdemokratska stranka.

Na prehodu v 20. stoletje, torej pred ustanovitvijo univerze v Ljubljani leta 1919, je bil slovenski narod že povsem razvit – z razplasteno družbo, znanostjo in umetnostjo, razvito kulturo, najrazličnejšimi gospodarskimi, političnimi in kulturnimi društvi in organizacijami, s povsem izoblikovanim jezikom in strokovno terminologijo. Skratka, bili smo narod, ki so ga trle sicer neštete težave, ki so mu nasprotniki še vedno odrekali enakopravnost, ki še vedno ni imel docela slovenskih srednjih šol niti univerze, ki pa je nedvomno in trdno obstajal in živel.⁷

Na prehodu v 20. stoletje prično nastajati dela, v katerih si pisci prizadevajo za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani: npr. Janko Polec, Bogumil Senekovič, Vseučiliški zbornik, Ljubljana 1902; ali Mirko Černič, Slovenska visoka šola v Ljubljani, 1909. V slednji avtor zahteva popolno slovensko univerzo v Ljubljani. Prvo izdajo brošure je Cesarsko-kraljevo pravdnništvo v Ljubljani zaplenilo in zapečatilo in šele po interpelaciji poslanca Ivana Hribarja (1851–1941) v državnem zboru 4. junija 1909 je izšla druga izdaja. Podobno si je prizadeval Andrej Veble, Boj za slovensko vseučilišče, Ljubljana 1909.

Zahteve po ustanovitvi univerze v Ljubljani vnašajo v svoje prispevke tudi različna dijaška in študentska glasila kot tudi časniki in posamezniki, kot npr. državni poslanec dr. Danilo Majaron (1859–1931), ljubljanski župan Ivan Hribar, dr. Mihajlo Rostohar (1878–1966), ki ga srečamo v prvih vrstah boja za ustanovitev slovenske univerze že v času študija in tudi kasneje (pisal je članke, imel govore na shodih, pripravljaj načrte), in ki ga lahko upravičeno štejemo za glavnega ideologa slovenskega univerzitetnega vprašanja.⁸

Z razpadom habsburške monarhije oktobra 1918 se slovenske dežele vključijo v novonastalo enomesečno Državo Slovencev Hrvatov in Srbov, ki se je 1. decembra 1918 združila v Kraljevino Srbov Hrvatov in Slovencev.

Akcijo za ustanovitev univerze v Ljubljani je sprožil že kulturni odsek narodnega sveta v Ljubljani, ki je sklenil na svoji seji 21. novembra 1918 prek narodne vlade predlagati ustanovitev nekaterih kateder s slovenskim učnim jezikom na zagrebški in beograjski filozofski in pravni fakulteti, na katerih bi predavali že habilitirani slovenski docenti dijakom, ki študija niso mogli nadaljevati na avstrijskih univerzah, hkrati pa se bi na teh fakultetah habilitiral slovenski docentski naraščaj.

23. novembra istega leta je bila v Ljubljani ustanovljena vseučiliška komisija (VK), v kateri so sodelovali predstavniki različnih društev in katere naloga je bila proučiti vprašanje ustanovitve univerze ter doseči provizorij na zagrebški Univerzi s slovenskimi stolicami in s slovenskimi docenti, ki so do

7 Vasilij Melik, Slovenski razvoj v drugi polovici XIX. stoletja, v: XI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Univerza v Ljubljani ..., ur. Martina Orožen, Ljubljana 1975, str. 107–120.

8 Ana Benedetič, Poti do univerze, 1848–1898–1909–1919, Studia humanitatis, Ljubljana 1999, str. 238.

tedaj že bili docenti na avstrijskih univerzah. Sklicatelj tega sestanka je bil docent dr. Mihajlo Rostohar, ki se je z vseučiliškim vprašanjem ukvarjal že pred vojno. Sestanka na Magistratu so se udeležili predstavniki Slovenske matice, Pravnika, in društev slovenskih profesorjev, zdravnikov in tehnikov ter vseučiliških profesorjev. Organizacije, zastopane na sestanku, so predložile narodni vladi spomenico, ki jo je sestavil docent Mihajlo Rostohar in v kateri med drugim predlaga ustanovitev stalne Visokošolske komisije (VK) kot vladne ustanove. Visokošolska komisija se je konstituirala 5. decembra 1918 že v novonastali državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Predsednik je postal dr. Danilo Majaron, tajnik pa dr. Fran Ramovš (oba nekdanja študenta dunajske univerze).

Poverjenik za uk in bogočastje v narodni vladi za Slovenijo, Karel Verstovšek, je 6. februarja 1919 prvič poročal vladi v Beogradu o potrebah visokega šolstva v Ljubljani. Šestnajstega julija 1919 pa je Narodno predstavništvo na predlog ministra za prosveto, Ljubomirja M. Davidovića (1863–1940), sprejelo zakon o ustanovitvi univerze v Ljubljani kot Univerze kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca, in sicer s petimi fakultetami: pravna, filozofska, tehniška, medicinska (z dvema letnikoma) in teološka. Prvo študijsko leto se pričelo že jeseni leta 1919. Otvoritveno predavanje je 3. decembra 1919 imel docent dr. Fran Ramovš (1890–1952), in sicer O slovenskem jeziku in književnosti – seveda v slovenščini.

Ko smo Slovenci ustanavljali svoje prve fakultete ljubljanske univerze, je bil univerzitetni kader v glavnem pripravljen. Na prehodu stoletja je med slovenskimi akademiki nastopila generacija mladih habilitiranih znanstvenikov, ki so se že izkazali na različnih področjih in delovali kot profesorji na avstrijskih univerzah in tudi širše. Izpolnjeni pa so bili še ostali pogoji za ustanovitev nacionalne univerze – izoblikovan slovenski jezik in izdelana strokovna oz. znanstvena terminologija, kar je bilo plod dela generacij izobražencev pred ustanovitvijo Univerze v Ljubljani. Brez njihovega predhodnega dela in posebej brez generacije študentov (kasnejših izobražencev), ki se je izobraževala na prelomu stoletja po avstrijskih univerzah in visokih šolah, bi uspešno delo slovenske univerze po njeni ustanovitvi ne bi bilo mogoče, seveda pa so bili tudi glavni pobudniki.⁹

Menim, da ni pretirana ocena, če zapišem, da so bili naši študenti v tem obdobju več kot uspešni, saj so bili zelo močna intelektualna generacija, ki je izpeljala radikalni rez v slovenskem intelektualnem in političnem življenju – vzpostavitev slovenske narodnostne stvarnosti, kar je v naslednji etapi omogočilo razvoj in rast slovenskega izobraženstva in njegove vloge v slovenskem kulturnem in gospodarskem prostoru ter intelektualnem življenju. Na tem mestu bom naštel tudi profesorje, ki so načelovali prvi slovenski univerzi in njenim fakultetam:

UNIVERZA V LJUBLJANI LETA 1919/20:¹⁰

- Rektor: prof. dr. Josip Plemelj
- Prorektor: prof. dr. Rihard Zupančič

9 Fran Zwitter, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918, v: Petdeset let slovenske univerze, 1919–1969, Ljubljana, Univerza v Ljubljani 1969, str. 45–49. Metod Mikuž, Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919–1945, v: Petdeset let slovenske univerze, 1969, str. 53–117.

10 Devet od enajstih so bili študenti dunajske univerze.

- Univerzitetni svet: prof. dr. Franc Ramovš;
Člani: vsi redni profesorji
- Dekan filozofske fakultete: prof. dr. Rajko Nachtigal
- Dekan pravne fakultete: prof. dr. Leonid Pitamic
- Dekan medicinske fakultete: prof. dr. Alfred Šerko
- Dekan tehnične fakultete: prof. dr. Karel Hinterlechner
- Dekan teološke fakultete: prof. dr. Franc Ušeničnik
- Univerzitetno razsodišče: prof. dr. Leonid Pitamic, prof. dr. Milan Vidmar in prof. Ivan Zore

SOCIALNI IZVOR KRANJSKIH (SLOVENSKIH) IZOBRAŽENCEV PRED 1919

Tudi na Kranjskem kot v ostalih slovenskih deželah je bila posledica industrializacije in modernizacije (ki je sicer potekala mnogo počasneje kot v industrijsko razvitejših predelih Monarhije) tvorba meščanske družbe in izobraženih elit. S postopnim dvigovanjem življenjske ravni v tridesetih letih 19. stol. (in z nadaljevanjem v drugi polovici stoletja) ter s širjenjem izobrazbe se je širil tudi krog meščanstva na Kranjskem.

Ekonomski gospodarski razvoj na Kranjskem, ki se je hitreje odvijal šele proti koncu 19. stoletja, je predstavljal le en aspekt modernizacije. Prav tako pomembne so bile tudi spremembe v socialni in poklicni strukturi prebivalstva, naraščanje socialnega razslojevanja in proletarizacija prebivalstva. Industrializacija je pospešila nastanek in razvoj novih poklicev. Vsi ti procesi so prispevali k spremembi družbe na Slovenskem. Številčna rast študentov s Kranjske kaže, da so se dejansko izboljšale materialne razmere, ki so omogočale študij tudi širšim slojem prebivalstva.

Vzporedno z vsesplošnim napredkom se je širila tudi mreža šolskih ustanov, posredno pa se je začela preoblikovati tudi miselnost prebivalstva. V izobrazbi so videli možnost za vzpon ter prestop v višji socialni sloj. Sredi 19. stoletja je bil ta proces še počasen, ob koncu stoletja pa že beležimo močan porast števila šol in drugih izobraževalnih ustanov tudi na Kranjskem, s tem pa je raslo število učencev, dijakov in študentov. Obet dobro plačanih in zagotovljenih služb ter socialni prestiž doktorjev, profesorjev in državnih uradnikov so še dodatno vzpodbudili starše, da so svojim otrokom omogočili izobrazbo. Študenti so izvirali iz vseh socialnih slojev oz. skupin; med njimi niso bili le sinovi iz višjih slojev, temveč tudi iz srednjih in nižjih, mestnih in podeželskih, kar dokazujejo tudi arhivski podatki, saj je bil odstotek študentov s podeželja in iz nižjih slojev meščanstva velik.

Tako se je tudi slovenskim izobražencem odprla pot socialnega vzpona in vpliva na družbena dogajanja, svoj delež pa so prispevali tudi pri izvajanju oblasti. Na podlagi izobrazbe se je izoblikoval relativno močan sloj meščanstva, ki je vplival na gospodarsko rast in modernizacijo družbe nasploh, ter njegovih izobraženih elit, ki so postale najmočnejši nosilec slovenske narodne zavesti od srede 19. stoletja, ko se je slovenski narod jezikovno, socialno in kulturno emancipiral ter se že pred prvo svetovno vojno uveljavil kot samostojna, sebe zavedajoča se narodna skupnost. Tako smo bili Slovenci pred prvo svetovno vojno povsem razvit narod z večino za samostojno na-

rodno življenje potrebnih ustanov in z izoblikovanim knjižnim jezikom, kot je opozoril že profesor Vasilij Melik.

Med drugim sem si zastavil vprašanje, kateri dejavniki so vplivali na odločitev za študij na univerzi in iz katerih plasti prebivalstva takratne Kranjske družbe so izvirali študenti oz. kateri družbeni sloji so imeli in nudili materialne možnosti za dolgotrajno izobraževanje svojih otrok, saj je bil socialno-ekonomski položaj študentov najpogostejše odločilni faktor, ki je vplival na možnost študija na univerzah.

Na odločitev posameznega študenta za študij na univerzi so poleg osebnih motivov vplivali in včasih tudi odločali drugi dejavniki, kot so npr. gospodarstvo, stanje v družbi nasploh, prometne povezave, stopnja in razvitost ter razvejanost šol, ki so pripravljale dijake na študij, in podobno. Ti dejavniki so bili lahko odločilni, lahko so komu olajšali ali otežili pot do univerze.

Na študij pa so vplivali tudi subjektivni faktorji (želja posameznika študirati in s tem možnost vzpenjati se po socialni lestvici; želja staršev, matere, strica – duhovnika, ki so bili pripravljeni plačevati dolgoletno šolanje; zabava in pustolovščina). Prav mogoče so na odločitev vplivali patriotski, rodoljubni in drugi plemeniti nameni. Kot lahko razberemo iz arhivskega gradiva, so prevladovali med našimi študenti tisti iz srednjih in nižjih slojev prebivalstva, tako da moramo upoštevati tudi vzdušje okolja, varčevanje. Tudi štipendije, zasebne in javne, ter narodnostne oz. nacionalne potrebe so prispevale k privlačnosti in možnostim študija.

Da bi dobil odgovore na zastavljena vprašanja, sem se odločil, da bom podatke poiskal v dunajskem in graškem univerzitetnem arhivu (Archiv der Universität Wien, Universitätsarchiv Karl-Franzens Universität Graz). Uporabil sem gradivo, ki je nastalo ob imatrikulaciji (vpis v glavno matriko), inskripciji (vpis v kolegije) in promociji (vpis matriko ob zaključku študija).

V analizo sem vključil tri vrste rokopisnega gradiva: glavne univerzitetne ali rektorske matrike (Hauptmatrikel), sledijo katalogi študentov (Studienkataloge) oz. vpisnice (Nationale) in doktorske oz. promocijske matrike.

Empirično raziskavo sem zasnoval kot vzorčno študijo, predmet razglabljanja pa so študenti, kasnejši izobraženci s Kranjske (nekdanje osrednje zgodovinske dežele na slovenskem narodnostnem ozemlju), ki so študirali na dunajski univerzi v letih od 1848 do 1918.

V vzorec sem vključil 1890 študentov s Kranjske, ki so se v tem obdobju imatrikulirali na Almo Mater Rudolphino, med njimi pa je tudi osem kranjskih študentk, ki so se vpisale na dunajsko univerzo po letu 1897. Tega leta je namreč študentkam kot prva dovolila vpis filozofska fakulteta, na medicinsko fakulteto in farmacijo pa so se lahko vpisovale od leta 1900.¹¹ Zaradi

11 V drugi polovici 19. stoletja so posameznice in ženska gibanja med svoje prve zahteve postavile tudi pravico do enakopravnega izobraževanja na vseh stopnjah. Študij na univerzah je bil vseskozi moška domena. Od ustanavljanja univerz v srednjem veku pa do časa, ko so smela študirati tudi dekleta, je minilo osem stoletij in pol. Pravico izobraževanja na vseh stopnjah, tudi na univerzah, in pravico do opravljanja z izobrazbo pridobljenega akademskega poklica ter do ugleda in mesta v družbi so si ženske priborile najprej v zahodnoevropskih deželah. Univerza v Zürichu je leta 1863 kot prva od evropskih univerz odprla vrata in dovolila vpis tudi študentkam. V obdobju od leta 1897 do 1918 je na dunajski univerzi študiralo 31 študentk s Kranjske, od se jih je v glavno matriko imatrikulirano le osem. (Cindrič, 2009: 243–274).

specifičnosti gradiva sem v raziskavo vključil le študente, ki so se imatrikulirali v glavno univerzitetno matriko in so študirali na pravni, filozofski, medicinski in teološki fakulteti, izredne študente kot tudi študente ostalih visokih šol in akademij v raziskavo nisem vključil.

SOCIALNO POREKLO

Obdelava in analiza socialnega izvora vpisanih študentov je večplastna: na eni strani nam omogoča vpogled v socialno strukturo študentov oz. nam omogoča ugotoviti, kateri družbeni sloji na Kranjskem so omogočali otrokom šolanje na Dunaju, saj je bil socialno ekonomski položaj študentov najpogostejše odločilni faktor, ki je vplival na možnost študija na univerzah. Na drugi strani pa se iz pridobljenih podatkov zrcali socialno-gospodarska in kulturna podoba dežele in krajev, od koder so študenti prihajali. Gledano s socialno-ekonomskega vidika se pred nami razgrne socialno-družbena stratifikacija kranjske družbe 19. in z začetka 20. stoletja.

Analizo socialne provenience študentov s Kranjske sem naslonil na podatke o socialno-poklicni strukturi njihovih očetov oz. skrbnikov, to je podatke, ki so jih navajali študenti v matrikah in vpisnicah. Poleg osnovnega podatka o poklicu očeta ali skrbnika pa nemajhen delež k določitvi socialnega izvora prispevajo tudi drugi podatki iz matrik in vpisnic. Tako so npr. pomembni podatki o plačilu oz. oprostitvi plačila vpisne takse, ki se je plačevala ob imatrikulaciji glede na premoženjsko stanje študenta, o socialnem stanu študenta (v kolikor je podatek navedel), pa podatki o štipendijah in podobno. O premoženjskem stanju lahko sklepamo tudi na podlagi sorodstvenih razmerij med študenti, ko je hkrati ali zapored na Dunaju študiralo več članov iste družine (npr. več bratov). Tudi podatek o bivališču očeta je lahko pokazatelj gmotnega položaja družine, predvsem pri tistih, ki so iz različnih vzrokov bivali v času študija izven Kranjske ali celo na Dunaju. Marsikaj o študentovem socialnem položaju izvemo tudi iz podatka o izbiri študija. Tako je npr. večina kranjskih študentov teologije izhajala iz družin, ki so se ukvarjale pretežno s kmetijsko dejavnostjo, izhajali so s podeželja, njihov študij pa je podpirala škofija, ki jim je omogočila študijsko eksistenco v Avguštinu, kjer so bivali. Skratka, pri večini podatkov lahko najdemo kakšen namig, ki opozarja na gmotni položaj študenta.

Poklici se prilagajajo spremembam v družbi, prav tako se spreminjajo tudi pogoji in kriteriji za opravljanje poklicnih dejavnosti, zato je nekatere poklice 19. stol. težko primerjati in še težje razvrščati v kategorije današnjega časa. Na precej težav sem naletel pri klasifikaciji poklicev, saj ni moč potegniti natančne ločnice med poklici, ki so jih navajali študenti, saj so se poklicne dejavnosti med seboj pogosto prepletale. Težava je nastopila že pri odločitvi, kako združiti in klasificirati posamezne poklice in dejavnosti v skupine, da bodo te čim bolj pregledne in ilustrativne. Odločil sem se, da bom za analizo in predstavitev podatkov o poklicni strukturi staršev/skrbnikov kranjskih študentov uporabil metodologijo in shemo delitve družbe na meščanske in nemeščanske razrede, ki jo je razvil nemški socialni zgodovinar Jürgen Kocka.

KLASIFIKACIJA PO JÜRGENU KOCKI

Posledica industrializacije, urbanizacije in modernizacije je bila nastanek meščanske družbe in njenih izobraženih elit.¹²

Postavlja se vprašanje, katere socialne skupine takratne družbe velja prištevati k meščanskemu razredu. Kocka si je najprej zastavil vprašanje, kateri družbeni razredi oz. socialne skupine ne sodijo k meščanstvu. Odgovarja s trditvijo, da k meščanstvu ne sodi plemstvo, katoliška duhovščina, kmetje in nižji sloji prebivalstva v mestu in na deželi, vključno z delavstvom. Med meščanstvo je štel veletrgovce, tovarnarje, bankirje, lastnike kapitala, podjetnike, managerje in direktorje podjetij, torej vse, ki tvorijo t. i. meščanstvo po premoženju (Wirtschafts- und Besitzbürgertum) ali z drugo besedo buržoazija.

K meščanstvu je prištel tudi predstavnike t. i. svobodnih poklicev: zdravnike, odvetnike, gimnazijske učitelji in profesorje, sodnike, višje uradnike, znanstvenike, žurnaliste, umetnike, inženirje, skratka osebe, ki imajo vsaj višjo oz. univerzitetno akademsko izobrazbo. Ta del meščanstva je dobil oznako meščanstvo po izobrazbi ali izobražensko meščanstvo (Bildungsbürgertum). Meščanstvo po premoženju in meščanstvo po izobrazbi tvorita jedro meščanskega razreda.

Poleg njiju pa obstaja vrsta socialnih poklicnih skupin, ki jih po njihovem socialnem položaju v družbi težko uvrščamo v meščanski razred, z obnašanjem, življenjskim slogom, težnjami in doživljanjem samih sebe pa se zbližujejo in potiskajo med meščanstvo. Tu so mišljeni stari srednji sloji – mestni obrtniki, rokodelci, mali trgovci (kramarji, krošnjarji, prekupčevalci), gostilničarji ter krčmarji –, ki so s spremenjenimi gospodarskimi odnosi vedno bolj potisnjeni na obrobje. Stari srednji sloji se dopolnjujejo z novo nastajajočim srednjim slojem nižjih uradnikov in oficirjev, osnovnošolskih učiteljev, različnih nameščencev in uslužbencev, podjetnikov, trgovcev in podobno, ki po poklicnem izvoru opravljajo kvalifikacijsko zahtevnejše dejavnosti. Predstavniki starega in novega spodnjega srednjega sloja predstavljajo t. i. spodnji srednji razred, pojmovan tudi kot mejni oz. vmesni srednji sloj meščanstva oz. malomeščanstvo. Postavljanje mej med temi socialnimi skupinami kot tudi postavljanje meje med srednjim meščanstvom in

12 Proces oblikovanja meščanske družbe se je v gospodarsko razvitejših zahodnoevropskih državah začel sredi 18. stoletja, v gospodarsko bolj zaostali in pretežno kmetijski habsburški monarhiji pa se je meščanski razred oblikoval počasneje in z zamikom. Ta proces je potekal intenzivneje v drugi tretjini 19. stoletja ter po liberalnih reformah, osnovanih na ekvivalentu človekovih pravic, ki so prispevale k izgrajevanju stebrov svobodne, politične in socialne družbe v avstrijski državi in so hkrati ustvarile pogoje za postopno rast in vzpon gospodarstva proti koncu stoletja. Kaj hitro so posamezniki in skupine podjetnih ljudi spoznali, da je njihov uspeh odvisen predvsem od njih samih. Okoliščine, da meščanstvo svojih privilegijev ni izpeljalo niti iz predprav rojstva niti podedovane posesti, temveč iz lastnih gospodarskih in intelektualnih dosežkov, so kmalu privedle do njegovega samozavedanja kot tudi razmejitve do drugih družbenih razredov. Koncept individualizma, nova ideologija družine, varčen in gospodaren način življenja, ločitev poklicnega in družinskega življenja, »javnosti« in »zasebnosti«, negovanje notranjih vrednot, varnost ustaljenih običajev in »omikanje« osebnosti so pomenili bistvene elemente meščanstva. Še posebej je bila med meščanstvom cenjena izobrazba. Gimnazije, liceji, višje šole in univerze so postale osrednje ustanove meščanskega izobraževanja in so pomembno vplivale na spreminjanje socialne strukture družbe, saj postanejo v drugi polovici 19. stoletja sredstvo socialnega vzpona. (Alojz Cindrič, Študenti ..., str. 363–364.)

spodnjim srednjim meščanstvom oz. malomeščanstvom je pogosto problematično, prav tako tudi poimenovanje (ki ima pogosto tudi ideološko konotacijo). Seveda ne smemo razumeti meščanstva kot nekaj togega in trajnega, temveč kot nekaj spreminjajočega se v skladu s spreminjanjem načina življenja, navad in kulture. Meščanski razred je bil glede na celotno populacijo prebivalstva v manjšini, hkrati pa zelo heterogena socialna skupina.

Po izračunih Jürgena Kocke je tvorilo v drugi polovici 19. stoletja v zahodni Evropi in Nemčiji »jedro« meščanstva 5 % prebivalstva, in sicer meščani po premoženju in meščani po izobrazbi. Če k meščanstvu po izobrazbi in premoženju prištejemo še prebivalstvo mejnih in vmesnih meščanskih socialnih slojev/skupin, se število povzpne na 15 % prebivalstva.

Po izračunih Ernsta Bruckmüllerja, ki veljajo za avstrijsko polovico habsburške monarhije, je leta 1910 delež meščanstva po izobrazbi in premoženju nihal med 4 in 7 % prebivalstva, odvisno od posameznih pokrajin.¹³

Meščanstvo je, čeprav je predstavljalo manjšino prebivalstva, s svojim načinom življenja in s svojimi vrednotami vtisnilo pečat družbi, kateri je pripadalo. Njihove vrednote, načela in norme so prisotne in pomembne tudi v dandanašnji družbi, ki ji meščanske vrednote niso tuje.

Zaradi razmer, v katerih se je oblikovala meščanska družba v Monarhiji, me je zanimalo, kolikšen vpliv je bil prispevek meščanskih razredov na oblikovanje meščanske družbe na Kranjskem in slovenske meščanske družbe sploh, ki se kaže skozi prizmo deleža študentov iz njihovih vrst na dunajski univerzi. Na osnovi sheme J. Kocke sem izdelal tabelo, v katero sem vključil študente, ki sem jih po njegovi metodologiji – glede na poklicno dejavnost očeta ali skrbnika – umestil v meščanske in nemeščanske družbene razrede na Kranjskem.¹⁴

Primerjava podatkov (tabela str. 105) nam nudi več zaključkov in ugotovitev, in sicer: dobrih 60 % študentov je izviralo iz kranjskega meščanskega razreda, tretjino so predstavljali študenti, ki so prišli iz nemeščanskih razredov, med njimi jih je dobra petina izvirala iz kmečkega razreda. Med socialnimi sloji meščanskega razreda so opazne velike razlike. Med osnovnima meščanskima slojema (B in C) je razmerje 17,2 % proti 1,8 % ali 8 proti 1, kar potrjuje že večkrat omenjeno ugotovitev akademika dr. Vasilija Melika, da je meščanstvu na Kranjskem manjkalo meščanstvo po premoženju. Ob upoštevanju dejstva, da je v avstrijski državni polovici le od 4 do 7 % prebivalstva sodilo k meščanstvu (B in C), kaže visok odstotek študentov, ki so izvirali iz tega razreda, težnjo po izobrazbi in skrb za ohranjanje (rekrutiranje) elit iz lastnih vrst.

Spodnja srednja sloja meščanstva (A) pa sta krepko presegala ostala meščanska sloja, saj je delež študentov, ki so izvirali iz teh družin, predstavljal dobrih 40 % študentov s Kranjske. Poudaril bi, da se je ta sloj dokaj hitro zavedal vpliva izobrazbe na izboljšanje materialnih in življenjskih pogojev, prinašala pa je tudi moč in vpliv v družbi. Delež študentov iz kmečkega razreda prebivalstva je predstavljal približno 20 %, relativno velik pa je bil odstotek študentov iz vrst plemstva (6 %). Očetje precejšnjega dela plemi-

13 Alojz Cindrič, Študenti ..., str. 367.

14 Alojz Cindrič, Študenti ..., str. 368.

ških študentov so bili zaposleni v javnih in državnih službah, nekateri pa so opravljali svobodne poklice, zato bi lahko ta del plemstva uvrstili tudi v meščanski razred.

Iz razvrstitve študentov po maternem jeziku lahko ugotovimo, da so študenti, ki so navajali slovenski jezik, predstavljali večino (80%) v spodnjih srednjih slojih meščanstva, pri ostalih slojih meščanstva (B in C) pa je delež slovenskih študentov predstavljal dve tretjini, kar kaže na gospodarsko moč in vpliv nemškega prebivalstva. Delež slovenskih študentov, ki so izhajali iz kmečkih in delavskih družin, je bil večinski. Med plemstvom navaja nemški jezik večina oz. 60 % študentov.¹⁵

PRIMER DR. MIHAJLA ROSTOHARJA

Mihajlo Rostohar je obiskoval gimnazijo v Ljubljani, od l. 1896 Kranju, maturiral pa je leta 1901. V študijskem letu 1901/1902 je šel študirat na Dunaj, študij pa je nadaljeval na graški filozofski fakulteti pri prof. dr. Alexiusu Meinongu.

Leta 1901 je pod vplivom češkega politika in filozofa Masaryka med študenti na Dunaju nastala narodno-radikalna struja, med njenimi začetniki pa je eno od vodilnih vlog imel prav Rostohar. Že na začetku študija se je včlanil v študentsko društvo Slovenija, ki ga je kmalu zatem prevzel s somišljeniki. Geslo društva »Vse za svobodo!« **spremenijo v »Iz naroda za narod!«** Po dveh letih študija se je preselil v Gradec, s seboj pa je ponesel tudi narodno-radikalno gibanje. Njegovi pristaši so zapustili društvo Triglav in ustanovilo svoje društvo Tabor (1904). Prav tako društvo z imenom Adrija pa je bilo dve leti kasneje ustanovljeno tudi v Pragi. Sodeloval je na shodu narodno-radikalnega dijaštva v Trstu (6.–8. september 1905). Navdušenje za delo, študij in razpravljanje, predvsem pa za znanost je bil velik premik v načinu študentskega življenja. Jeseni leta 1905 Mihajlo Rostohar postal gimnazijski suplent v Beljaku, leto kasneje pa je promoviral z disertacijo *Über die Hypothese und ihre erkenntnis theoretische Bedeutung*. V naslednjih letih se je pripravljaj na univerzitetno kariero.

Izpopolnjeval se je pri svetovno priznanih psihologih in filozofih, med njimi pri Wilhelmu Maximilianu Wundtu (1832–1932), krajše obdobje tudi pri Felix Krügerju (1874–1948) v Leipzigu, Oswaldu Külpeju (1862–1915) v Würzburgu in Carlu Stumpfu (1848–1936) ter Hansu Ruppju (1880–1954) v Berlinu. Štipendijo mu je omogočil njegov mentor pri habilitaciji Tomáš Garrige Masaryk (1850–1937), kasnejši predsednik ČSR, ki je postal tudi njegov osebni prijatelj. Leta 1911 je Rostohar predložil habilitacijsko delo iz filozofije z naslovom *Teorija hipotetične sodbe na univerzi v Pragi* in leta 1912 ga je ista univerza habilitirala za docenta. Že leto prej je na praški univerzi ustanovil prvi psihološki laboratorij na ozemlju kasnejše ČSR ter predaval o eksperimentalni psihologiji. V Pragi je med leti 1912 in 1915 izdajal tudi časopis za napredno kulturo *Napredna misel*, namenjen pa je bil Slovencem.

Rostoharjeva vloga v boju za slovensko univerzo je bila posebej povezana s Prago. Na shodu slovanskih študentov v Pragi 15. junija 1907 je o zahtevi po slovenski univerzi govoril tudi Rostohar. O tem perečem problemu je na

¹⁵ Alojz Cindrič, *Študenti ...*, str. 368–370.

podobnem shodu spregovoril tudi leto kasneje, in sicer o slovenskem provizoriju na praški univerzi, pa tudi kasneje ob drugih priložnostih.

29. oktobra 1918 je bil na pobudo meščanskih strank ter Narodnega sveta v Ljubljani na Kongresnem trgu velika manifestacija, kjer je nastopil tudi nadporočnik Mihajlo Rostohar. Z balkona deželnega dvorca (danes sedež Univerze) je med govorom potegnil sabljo in vzkliknil: »Mi, vojaki, odreka-mo pokorščino Avstriji in prisegamo zvestobo svoji narodni državi Jugosla-viji!« Med prvo svetovno vojno je bil Rostohar namreč kot rezervni oficir vpoklican v vojsko.

Leta 1918 se vrnil v Ljubljano in 23. novembra sklical sestanek, na kate-rem je bil glavni pobudnik za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. Za bodočo univerzo je sestavil poslovnik, posebno spomenico, statut in predlo-ge za nastavitev kadrov, vendar ga med novoimenovanimi profesorji ni bilo. Zaradi spletk proti njemu se je odpovedal profesuri v Ljubljani in se vrnil v Prago, kjer je postal docent na Karlovi univerzi. Od leta 1922 je predaval na Masarykovi univerzi v Brnu. Ko so Nemci univerzo zaprli, se je vrnil v Slo-venijo. Kandidiral je na zagrebški univerzi, na kateri pa zaradi napada na Jugoslavijo položaja ni zasedel. Po drugi svetovni vojni se je vrnil na univer-zo v Brno, kjer je nadaljeval svoje delo. V času informbiroja se ni hotel izreči proti jugoslovanskemu vodstvu, zato se je znova vrnil v Slovenijo. Na nje-gov predlog so ustanovili Oddelek za psihologijo na Filozofski fakulteti Uni-verze v Ljubljani, ki ga je vodil do leta 1960.¹⁶

ŠTUDIJSKA POT

Za vpogled v študijsko pot Mihajla Rostoharja sem uporabil gradivo, ki je nastalo ob imatrikulaciji (vpis v glavno matriko), inskripciji (vpis v kolegije) in promociji (vpis v matriko ob zaključku študija). V analizo sem vključil rokopisno gradivo, ki ga hranita univerzitetna arhiva na Dunaju in Gradcu (Archiv der Universität Wien, Karl-Franzens Universität Graz – Universität-sarchiv). V pomoč pri delu pa so mi služili semestrski sezname predavanj, ki sta jih izdajali obe Univerzi.¹⁷

ŠTUDIJ NA FILOZOFSKI FAKULTETI DUNAJSKE UNIVERZE OD 1901–1903

1., ZIMSKI SEMESTER (DVE VPISNICI – 3. 10. 1901/02 IN 23. 11. 1901/02)

Iz osebne liste – vpisnice (Nationale), ki ga je Rostohar predložil univerzite-tni kvesturi, je razvidno, da se je inskribiral v prvi semester filozofske fakulte-

16 Vid Pečjak, Rostohar, Trstenjak, Bujas – Trije stebri slovenske psihologije, *Anthropos* 2006, 3-4 (203–204), str. 51–62; Aleksander Lavrenčič, Povezava Rostoharjevega odhoda iz Ljubljane (1918) z njegovim pogledom na narodno vprašanje, *Anthropos* 2006, 3-4 (203–204), str. 98–102; Vasilij Melik, Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar, v: 1477 Krško skozi čas 1977, Krško 1977, str. 251–261. Ana Benedetič, Življenje in delo dr. Mihajla Rostoharja (1978–1966), *Šolska kronika*, let. XXX, št. 6, 1977, str. 151–155.

17 Öffentliche Vorlesungen an der k.k. Universität zu Wien im Winter-Semester 1900/1, Druck von Adolf Holzhausen, k. und k. Hof- und Universitätsbuchdrucker, Wien 1900 – za vsak semester do Sommer-Semester 1903; Verzeichnis der Vorlesungen an der k. k. Karl-Franzens-Universität in Graz für das Winter-Semester 1903/1904, Verlag des Aka-demischen Senates – za vsak semester do S. S. 1905;

te dunajske univerze 3. oktobra 1901. V vpisnici je kot rojstni kraj navedel Brege pri Krškem na Kranjskem. Deklariral se je s slovenskim maternim jezikom in rimskokatoliško veroizpovedjo ter navedel, da je star 23 let. Stanoval je v IX. dunjaskem okraju na Sechsschimmelgasse št. 17, v drugem nadstropju. Za očeta je navedel, da mu je ime Jožef in da je posestnik v Bregh pri Krškem. V rubriko, kje se je izobraževal pred vpisom na univerzo, je navedel gimnazijo v Kranju (c.-k. Kaiser Franz Joseph Gymnasium zu Krainburg), kjer je opravil tudi maturo. Štipendije ni prejemal.

Iz vpisnic je razvidno, da je imel namen vpisati pet predmetov s področja naravoslovja v obsegu 15 ur tedensko, a si je premislil, saj vse predmete prečrtal ter plačal 10 kron za imatrikulacijo in žig. Medtem je zaprosil za oprostitve plačila kolegnine (Kollegiengeld), ki so jo študenti morali plačati vsak semester. Višina le-te je bila odvisna od števila vpisanih ur na teden oz. po formuli število ur predavanj na teden pomnoženo z 2,10 krone. Prošnji je bilo polovično ugodeno, kar je razvidno iz vpisnice, ki jo je predložil 23. novembra 1901. Izbral je naravoslovne predmete (kolegije) v obsegu 15 ur tedensko:

- *Uvod v mineralogijo (1) – prof. Hofr. dr. Gustav Tschermak (1836–1927)*
- *Obča mineralogija (4) – Tschermak*
- *Obča botanika (3) – prof. Hofr. dr. Julius Wiesner (1838–1916)*
- *Demonstracije iz obče botanike (2) – Wiesner*
- *Obča biologija – zoološki del (5) – prof. dr. Karl Grobben (1854–1945)*
- *Praktične vaje iz obče kemije – dnevno po potrebi – dr. Ernst Ludwig (1842–1915)*

2., LETNI SEMESTER (7. 5. 1902)

Iz vpisnice je razvidno, da se je preselil iz devetega v osmi okraj, in sicer na Alserstrasse 45. Po sklepu z dne 5. 5. 1902, šte. 2231, je bil v celoti oproščen plačila kolegnine (Ganzbefrei), in skribiral pa je 12 ur predavanj na teden pri treh profesorjih.

- *Osnove psihologije (5) – prof. dr. Friedrich Jodl (1849–1914)*
- *Pedagogika z ozirom na zgodovino gimnazij (4) – prof. dr. Theodor Vogt (1835–1906)*
- *Fiziologija rastlin (3) – Wiesner*

3., ZIMSKI SEMESTER 1902/03 (TRI VPISNICE – 6. 10. 1902/03, 15. 10. 1902/03, 22. 11. 1902/03)

6. oktobra je in skribiral tretji semester (drugi letnik). Iz vpisnice je razvidno, da je poslušal 15 ur predavanj pri treh profesorjih. Plačal je kolegnino v celoti v višini 27 kron 30 vinarjev. 15 oktobra je dodatno vpisal tri predmete.

- *Zgodovina filozofije obdobje od humanizma do Kanta (5) – Jodl*
- *Osnove psihologije s posebnim ozirom na vzgojo in pouk (4) – privat doc. dr. Wilhelm Jerusalem (1854–1923)*
- *Grška in rimska literatura v obdobju cesarstva (4) – prof. dr. Hans v. Arnim (1859–1931)*
- *Proseminar (latinščina) (1) Coll. publ. – prof. dr. August Engelbrecht (1861–1925)*
- *Proseminar (grščina) (1) Coll. publ. – prof. dr. Michael Gitlbauer (1847–1903)*
- *Kabinet za človeško anatomijo (medicinska fakulteta) predavanja o telesni kulturi – I del, razgibalni pripomočki (2) Coll. publ. – prof. dr. Alois Dalla Rosa (1848– ?)*

- *Proseminar I. (angleškega jezika) (3) Coll. publ. – prof. dr. Francis H. Pughe (1858– ?)*

4., LETNI SEMESTER 1903 (30. 4. 1903)

V četrti letni semester 1903 se je inškribil 30. aprila in sicer pri treh profesorjih dvanajst ur na teden. Kolegnino je plačal v celoti v višini 25 kron 20 vinarjev (helerjev). Preselil se je v 18. okraj na Salierigasse 18 v II. nadstropje.

- *Izbrana poglavja iz psihologije (4) – prof. dr. Adolf Stöhr (1855–1921)*
- *Psihologija jezika s posebnim ozirom na pouk v srednjih šolah (3) – Jerusalem*
- *Zgodovina nemške filozofije od Kanta do Hegla (5) – Jodl*

ŠTUDIJ NA FILOZOFSKI FAKULTETI GRAŠKE UNIVERZE 1903–1905

5., ZIMSKI SEMESTER 1903/04 (15. 3. 1904)

V graškem arhivu je moč študente zasledovati po vpisnicah oz. katalogih študentov. Vpisnice je univerzitetna pisarna prepisovala in izdelala kataloge študentov (*Studenten kataloge*). Obisk predavanj je bil vsak semester lastno-
ročno vidiran.

Petindvajsetletni Rostohar se je jeseni l. 1903 preselil na graško univerzo, kjer se je na osnovi odhodnega spričevala dunajske univerze lahko inškribil v tretji letnik filozofske fakultete. Nastanil se je v III. okraju na Franzstrasse 28.

Iz vpisnice oz. kataloga študentov razberemo, da je v petem semestru inškribil 11 ur predavanj, sedem ur seminarja in dve uri vaj, za kar je plačal 23 kron 10 vinarjev kolegnine.

- *Zgodovina grške literature (3) – Hofrat prof. dr. Max Ritter von Karajan (1833–1914)*
- *Zgodovina rimske literature (4) – prof. dr. Alois Goldbacher (1837–1924)*
- *Psihološki laboratorij (ure po potrebi) – privat doc. dr. Stephan Witasek (1870–1915)*
- *Proseminar (3) – Prof. dr. Heinrich Schenkl (1859–1919)*
- *Spoznavna teorija (4) – Meinong*
- *Filozofski seminar (2) – privat doc. dr. Stephan Witasek (1870–1915)*
- *Angleški jezik (2) – lektor Rudolf J. Morich ?*
- *Filozofski seminar (2) – Meinong*

6., LETNI SEMESTER 1904

V celoti je bil oproščen plačila kolegnine. Obisk je vidiral prof. dr. Bauer, in sicer 13. 7. 1904. V tem semestru je inškribil 32 ur predavanj in devet ur seminarja ter 2 uri publikuma – skupaj 43 ur tedensko. Navedel je, da stanuje v ulici Schanzelgasse 22.

- *Spoznavna teorija (4) – Meinong*
- *Seminar (2) – Meinong*
- *Seminar (2) – Prof. dr. Eduard Martinak (1859–1943)*
- *Psihologija (3) – Witasek*
- *Grška literarna zgodovina (3) – Karajan*
- *Rimska literarna zgodovina (4) – Schenkl*
- *Sofoklejevi zborovski spevi (2) Coll. pub. – Karajan .*
- *Retorika-Lysias (1) – Schenkl*

- *Proseminar (3) – Schenkl*
- *Grška arhitektura in upodabljajoča umetnost (3) – prof. dr. Wilhelm Gurllit (1844–1905)*
- *Seminar (2) – prof. dr. Otto Cuntz (1865–1919)*
- *Rim v revolucijskem času (2) – Cuntz*
- *Zgodovina srednjega veka (5) – prof. dr. Adolf Bauer (1855–1919)*
- *Zgodovina francoske filozofije (2) – prof. dr. Hugo Spitzer (1854–1936)*
- *Latinska gramatika (3) – prof. dr. Rudolf Meringer (1859–1931)*
- *Slovanska ljudska etimologija (1) – prof. dr. Karl Štrekelj (1859–1912)*
- *Novonemško knjižno besedotvorje – Hofrat prof. dr. Anton Schönbach (1848–1921)*

7., ZIMSKI SEMESTER

Tudi v tem semestru je bil 26-letni Rostohar v celoti oproščen plačila kolegnine. Obisk je bil vidiran 29. 4. 1905. Preselil se je na Seebachergasse 12. Inskribiral je 15 ur predavanj, 5 ur seminarja in 1 uro vaj:

- *Obča vrednostna teorija (4) – Meinong*
- *Nemška filozofija (2) – Spitzer*
- *Vaje (2) – Spitzer*
- *Pedagogika (3) – Martinak*
- *Seminar (2) – Martinak*
- *Latinska sintaksa (1) – Goldbacher*
- *Grška filozofija (3) – Schenkl*
- *Platonovi dialogi (2) – Schenkl*
- *Seminar (2) – Witasek*
- *Delo v psihološkem laboratoriju (1) – Meinong*

8., LETNI SEMESTER

V tem semestru je bil v celoti oproščen plačila kolegnine. Obisk je bil vidiran 19. 7. 1905. Ponovno se je preselil, tokrat bližje univerzi na Leonhardstrasse 78.

- *Izkustveno spoznanje (3) – Meinong*
- *Seminar (2) – Meinong*
- *Psihologija čutnosti (3) – Spitzer*
- *Kant (2) – Spitzer*
- *Seminar (2) – Martinak*
- *Cicero de fin¹⁸ (3) – Goldbacher*
- *Latinska sintaksa (2) Coll. pub. – Goldbacher*
- *Sofoklejeva Elektra (3) – Schenkl*

Po zaključku četrtega letnika filozofske fakultete graške univerze se je Mihajlo Rostohar zaposlil kot suplent v Beljaku, nato pa se vrnil na dunajsko univerzo, kjer je pripravljaval pri prof. dr. Fridrichu Jodlu doktorsko disertacijo.

Šestega junija 1906 je v univerzitetni kvesturi vplačal 40 kron takse za pregled doktorske disertacije, ki je bila pogoj za pristop k opravljanju rigorozov. Kvestura ga je zavedla v personalno mapo (Rigorozen des Michael Rostohar No. 2119). Naslednjega dne je zaprosil pri profesorskem zboru

¹⁸ Cicero de finibus bonorum et malorum – O mejah dobrega in slabega

filozofske fakultete, da se mu dovoli opravljanje rigorozov za dosego filozofskega doktorata. Visoki profesorski kolegij je prošnji seveda ugodil. Disertacija nosi naslov *Über die Hypothese und ihre erkenntnistheoretische Bedeutung* (O hipotezi in njenem spoznavno-teoretskem pomenu).¹⁹ Za referenta sta bila določena prof. dr. Friedrich Jodl in prof. dr. Laurenz Müllner. Na tem mestu bi opozoril na nenatančno navajanje naslova njegove disertacije v slovenski literaturi in širše, kjer pogosto navajajo: *Über die Hypothese. Ihre wissenschaftliche Bedeutung* (O hipotezi: njen znanstveni pomen). Tudi letnica promoviranja se dostikrat v literaturi navaja napačno, namreč leto 1905, čeprav je iz dokumentov razvidno, da je promoviral 13. novembra 1906. leta.

Ob prijavi je predložil predpisano dokumentacijo, in sicer rojstni oz. krstni list, maturitetno spričevalo, absolutorij, življenjepis in doktorsko disertacijo. Prve tri osebne dokumente so mu 16. julija 1906 vrnili, kar je potrdil tudi s svojim podpisom. Prof. F. Jodl je disertacijo pregledal ter napisal pozitivno mnenje dne 1. julija 1906, Müllner se je z mnenjem kolega strinjal in ga 10. julija 1906 sopodpisal. Prof. Jodl je v Rostoharjevem delu videl obogatitev dotedanjega znanstvenega stanja, zato je zapisal, da kandidat uvaja novo logiko v znanosti ter da razprava zadostuje (seveda z manjšimi popravki) zakonskim predpisom za cesarsko promocijo, to je *Promotion sub auspiciis Imperatoris*.²⁰

Iz zapisnika o opravljanju strogih izpitov je razvidno, da je 13. junija 1906 opravil enourni stranski rigoroz iz filologije (v komisiji sta bila Konstantin Jireček (1854–1918) in Vatroslav Jagić (1838–1923)). Glavni dveurni rigoroz iz filozofije je opravil 13. novembra 1906 pred komisijo, ki sta jo sestavljala profesorja Friedrich Jodl (tega leta je bil tudi dekan) in Laurenz Müllner. Pri vseh štirih spraševalcih je bil ocenjen z oceno zadovoljivo (*genügend*), kar nekoliko preseneča, saj je prof. Jodl v oceni disertacije omenjal cesarsko promocijo, ki je Mihajlo Rostohar ni bil deležen. Deset dni pozneje, 23. novembra, je sledila njegova promocija.

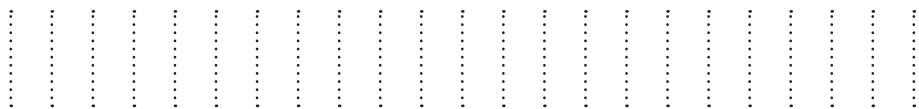
19 Nekoliko spremenjena disertacija je izšla tudi v slovenskem jeziku z naslovom *Uvod v znanstveno mišljenje*, Zadržna tiskarna, Ljubljana 1909.

20 Bistvena značilnost za takšno promocijo je bila navzočnost cesar-ja/ice oz. njunega zastopnika in bogato darilo, ki ga je prejel promoviranec (zlata veriga, medaljon s podobo vladarja oz. od leta 1779 briljantni prstan z inicijalkami vladarja). (Ana Benedetič, *Promocija sub auspiciis Imperatoris*, *Zgodovina za vse*, 2004, leto 11. št. 2, str. 123–128).

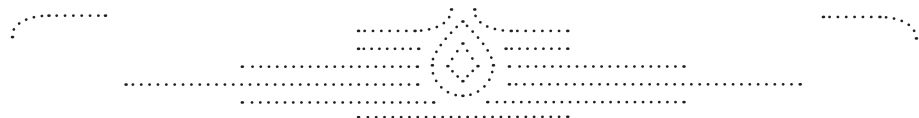
Družbeni razredi oz. socialne skupine kranjske družbe	Slov. jezik	Slov. jezik	Nem. Jezik	Nem. Jezik	Drugi jezik	Ni pod.	Skupaj	
	abs.	%	abs.	%	abs.	abs.	abs.	%
A: meščanstvo – spodnji srednji sloji, "mejni in vmesni" sloji	626	79,7	85	10,8	3	71	785	41,5
B: meščanstvo po izobrazbi (Bildungsbürgertum)	216	66,3	80	24,5	2	28	326	17,2
C: meščanstvo po premoženju (Wirtschafts- und Besitzbürgertum)	19	55,9	10	29,4	1	4	34	1,8
Duhovščina, cerkvene službe	8	88,9				1	9	0,5
Plemstvo	25	22,9	63	57,8		21	109	5,8
Kmetje – posestniki	354	85,5	15	3,6	1	44	414	21,9
Delavstvo	71	82,6	7	8,1		8	86	4,6
Ni podatkov	63	49,6	10	7,9		54	127	6,7
Skupaj	1382		270		7	231	1890	

Post-N°	Name, Geburtsort und Vaterland	Jahr und Tag der Promotion	Eigenhändige Unterschrift des neugraduirten Doctors
211	<i>Dr. philos. Lic.</i> <i>Gustav Rohrauer</i> <i>aus Wien</i>	<i>Am</i> <i>23.</i> <i>November</i> <i>1906</i>	<i>Dr. Gustav</i> <i>Rohrauer</i>
212	<i>Dr. philos. Lic.</i> <i>Mihajlo Rostohar</i> <i>aus Brege bei Gurktal</i> <i>in Krain</i>		<i>Dr. Michael</i> <i>Rostohar</i>

✧ Vpis in podpis dr. Mihajla Rostoharja v promocijski matriki dunajske univerze, 23. november 1906. (Arhiv Univerze na Dunaju, Archiv der Universität Wien, Philosophisches Promotions-Protokoll Phil. Fak., 1905–1913)

ABSTRACTS

BASIC CHARACTERISTICS OF THE POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF SLOVENES IN THE FIRST YUGOSLAVIA

The basic question with which Slovenes were confronted in the nationally unitary and centrally planned Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (from 1929 the Kingdom of Yugoslavia) was the national problem. The majority of the Slovene nation, with the leading political party, the Catholic Slovene People's Party (SLS) at its head, supported an autonomous federal orientation, while a minority favoured Yugoslav unitary centralism. The most prominent advocate of the programme of Yugoslav national unitarism and state centralism in the period from 1918-1941 was the liberal political alignment.

Slovene demands for national autonomy were only partially realised in the first Yugoslavia. In 1927-1929, under the leadership of SLS, some provincial socio-economic and cultural educational matters were independently regulated but this was far from realising the overall planned national programme of establishing an individual Slovene state unit with its own parliament and government. When the legal basis for this existed after 1939, preparations for it (lead by SLS) were broken off because of the increasing danger of war.

The Slovenes progressed significantly in the sphere of culture in the first Yugoslav state. At the same time, they also established a complete Slovene educational system, including a university, founded in 1919 in Ljubljana. The marked economic progress of the Slovene nation and prominent role of Slovenes in conducting Yugoslav state politics were also characteristic of this period. A sufficiently robust foundation for national emancipation was thus created, on the basis of which the Slovenes, at the same time as actually demonstrating during the Second World War the will for national liberation and the military capacity, began to live their next Yugoslav experience.

ON ROUTE TO THE MODERN IN »INTERMEDIATE TIMES«

Traditional Slovene society between the wars went through a period of intense restructuring, both economically and socially. The processes of modernisation, shown in examples of the development model, redefinition of identity and consumerism, irreversibly transformed this society. Nevertheless, it cannot be claimed to have been already completely modern. In it were interwoven various stages of modernity, since modernisation did not have an even pace. Slovene society of that time could be defined as a society of contrasts, one beside another, not infrequently also one passing another; in it existed both pre-modern and modern economic and social forms. It was still a society torn between progressive modernisation and the risks that this brought. A significant part of the society therefore continued to cultivate well-known cultural fears that had belonged to previous periods. This society thus still lived in fear of critical and inventive intellectuals; in fear of artists that did not recognise social and artistic conventions and sought a path of creative expression beyond these boundaries; in fear of women who, on the basis of economic independence, are capable of living

JURIJ
PEROVŠEK

ŽARKO
LAZAREVIĆ

womanhood fully; in fear of the coming homogenisation of the population on the level of consumer models and individualisation based on them.

SLOVENE WOMEN ARTISTS IN THE PERIOD 1918-1941

BARBARA
SAVENC

Many women artists helped shape Slovene art, although the majority of publications are silent about this. Exhibition catalogues and articles in daily papers reveal the most, which show that women artists already participated in the first exhibition in 1900; five women artists were presented: Ivana Kobilca, Avgusta st. and Henrika Šantel, Jessie Vesel, Mary Wrede and, in 1902, the first sculptress, Elsa pl. Kastl. The social arrangement hindered women artists in becoming established; right up until 1920, it did not allow promising girls to study at academies. The wealthier therefore learnt in the private studios of well-known painters, at the Damenakademie in Munich or at arts and crafts schools in Vienna. Since an academy of art in Ljubljana was not founded until 1945, only the arts and crafts school or secondary modern school catered for artists. However, Milena Dolgan was initially the only one to enrol in the department of sculpture and carving, so the opening of the ceramics department was more important for girls; among the pupils were Mara Kralj and Dana Pajnič. Others who marked the period 1918–1941 were simultaneously the first women to study at the academies in Prague, Florence, Zagreb and Belgrade. Karla Bulovec Mrak, Elda Piščanec, Mira Pregelj, Anica Zupanec Sodnik and Bara Remec formed a strong generation. The work of most of the aforementioned was regularly included in exhibitions and they were part of the feminist movement, which, based on examples from abroad, also encouraged three key exhibitions: Slovene Women (1926) Club of (women) Fine Artists (1931) and the travelling, international exhibition Women Artists of the Little Entente (1938).

WITHOUT WOMEN OR ALCOHOL TO UNBLEMISHED ELECTORAL VICTORY ELECTORAL CRUMBS FROM THE KINGDOM SHS AND YUGOSLAVIA

BOJAN
BALKOVEC

Electoral legislation and voting rights are specific features in any state, deriving from the electoral law, political and general culture and tradition and the level of development of political democracy.

Three legal frameworks that regulated the election of delegates were known in the inter-war Kingdom of SHS/Yugoslavia. Two laws were in force in the twenties and one in the thirties; this was only very slightly amended in 1933. The law did not give women voting rights. Because a great many voters in the eastern part of the state were illiterate, voting in the twenties was performed with small balls, which the voters dropped into the box of the party for which they were voting. Radical changes were brought in the thirties; voters voted publicly at elections. This could be problematic for public servants, in particular.

The law required candidates for election as delegates to be literate. Individuals opposed these provisions because they believed that candidates sho-

uld not be restricted in this way. An individual's moral character, e.g., was said to be more important.

The electoral system was throughout proportional but it included elements that distorted these proportions. In 1920, therefore, two types of mandate were distributed individually in each district, ordinary and special; only an individual who had completed university education could candidate for the latter. Throughout the twenties, the proportions were also distorted by the different sizes of electoral district. In the thirties, the proportion was destroyed by the provision that a winning ticket immediately obtained $\frac{2}{3}$ or, after the change in the law in 1933, $\frac{3}{5}$ of all mandates; even if it had obtained only one vote more than the opponents.

The alcohol mentioned in the title was connected with the ban on selling alcohol on the day before an election, election day itself and the day after elections. The legislator was probably thinking primarily of ensuring public order rather than the inability of drunken voters to vote in a considered manner.

SCHOOL AND POLITICS IN OLD YUGOSLAVIA: THE TRANSFER OF TEACHERS FOR »THE NEEDS OF THE SERVICE«

BRANKO
ŠUŠTAR

One of the characteristics of the teaching profession was changing working and professional environments. Teachers, and from the end of the 19th century this included the ever more numerous women teachers, often did not work in their place of birth; their employment also required changes in their place of residence. Jobs were obtained on the basis of public calls for applications or by decree of the schools administration. The period after the First World War was also marked by the forced migration of Slovene teachers from Primorska: they were either transferred by the new authorities to the interior of Italy or they became emigrants in the Yugoslav part of Slovenia. Teachers in Slovenia already obtained the status of state officials at the end of 1918, which meant better pay but, in the long run, also brought a loss of job security. Over the years, the transfer of teachers for »the needs of the service« became a popular element of the party political struggle: given the predominance of the liberal political orientation at one time and the Catholic political party at another, teachers who were on the wrong side politically felt changes of regime. Such transfers caused great personal and family pressure and correcting injustices was not simple. The years 1924 and 1925 were most notable for the service transfer of teachers, due to the change of the minister of education of the liberal party (S. Pribičević) with the Catholic party, SLS (A. Korošec). This encouraged teachers to depoliticise the Slovene part of the joint professional teachers' organisation (UJU/Association of Yugoslav Teachers, Ljubljana committee) in 1926. The practice of transferring politically »unsuitable« teachers was re-established in the nineteen thirties, when teachers at gymnasiums were transferred all over Yugoslavia. The method of occupying teaching posts by decree of the schools administration was

still applied for a decade after the Second World War, when public calls for applications also became the norm for teachers.

»STRENGTH IN THE FIST, DETERMINATION IN THE HEART, HOMELAND IN THE THOUGHTS« (GYMNASTICS AND SPORT IN OLD YUGOSLAVIA)

TOMAŽ
PAVLIN

The contribution focuses on the activity of gymnastics and sports organisations. With the establishment of the Yugoslav state, on the one hand organisations on the other side of the central borders were affected and, on the other, organisations in the Yugoslav state combined into Yugoslav association and were included in the international arena. The period 1918-1941 is undoubtedly a period of international affirmation of Slovene and Yugoslav apparatus gymnastics, in both Sokol and Orel gymnastics societies, while sport expanded organisationally, consolidated and became socially established and, in some branches, also already internationally affirmed. Members of the Yugoslav Sokol Alliance (JSZ) took part in both world and Olympic competitions and Sokol members won the only Yugoslav Olympic medals in this period, with Leon Štukelj being to the fore. In addition to the Sokol and Orel societies, the Slovene physical education sphere was also marked by workers' gymnastics and sports societies (Svoboda, in particular), but these were in a minority in terms of both organisation and competitions.

The organisation of gymnastics was crucially affected in 1929 by the 6th January dictatorship. King Aleksander radically intervened in the life of gymnasts and gymnastics organisations through the dictatorship, founding the chivalric organisation, Sokol of the Kingdom of Yugoslavia (SKJ) at the end of 1929, with Peter the Prince Royal at its head. Under the law, existing Sokol and Orel gymnastics organisations that did not join the new organisation were closed down. While JSZ unanimously joined SKJ, the Orels rejected membership and the organisation was liquidated. Catholic gymnastics was revived in the second half of the thirties, when Anton Korošec became minister.

Immediately after the formation of the Yugoslav state, the first steps were also taken to establish a Yugoslav Sports Association and area of competition. In September 1919, the Yugoslav Football Association was organised first, as an example, followed by the Yugoslav Olympic Committee and thereafter associations of other branches. The headquarters of Yugoslav sport was in Zagreb, while the leadership of winter sports, especially skiing, was left to the Slovenes. Football, together with athletics, swimming and cycling were reference sports but undoubtedly the top result of Slovene sport before the Second World War was the bronze medals won by the swimmer from the Ilirian club, Tone Cerer, at the European championship in London in 1938, in the 100 m and 200 m breaststroke. A more detailed picture, though, requires treatment by individual branches.

PLANNING AND CREATING THE CONDITIONS FOR FOUNDING THE UNIVERSITY OF LJUBLJANA IN 1919

The author outlines the contribution the planning, endeavours and creating the conditions for the founding of the University of Ljubljana in 1919. Prior to the foundation of the University of Ljubljana, Slovenes were educated at university level mainly in Vienna, Graz, Prague and Cracow. Efforts towards Ljubljana obtaining university studies go back to the 17th century. In the 19th century, the Habsburg monarchy gradually transformed from a feudal into a modern capitalist society, which was reflected in both economic and national spheres. Closely linked with both processes, a middle class was gradually created as the bearer of socio-economic progress, national movements and the modernisation of society. There was a growing need for university educated personnel, so new colleges, academies and polytechnics began to be founded. Reform required changes in the sphere of education. The reforms in the educational field in 1848, and later in 1872 and 1873, fundamentally shook the then university structure since science and research, in addition to teaching, thereafter became central tasks of a university. The link between scientific and research work and learning and teaching laid the foundations of a modern university, which gained an important influence on changing social awareness, as well as on the social structure of society. At the same time, university education enabled individuals to rise on the social ladder, i.e., they could obtain well-paid state and public service jobs on all levels, as well as being able to perform freelance professions, which brought material security, social reputation, power and an active influence on social events. Slovenes in Graz and Vienna linked the idea of United Slovenia (1848) with the desire for a Slovene university. Among the demands addressed to the Carniolan Provincial Assembly was the founding of a university in Ljubljana. The Slovenes first politically and publicly demanded the foundation of a Slovene university in Ljubljana in the programme of United Slovenia of 1848 but the initiative was not realised. Of higher education institutions, only diocesan theological teacher training colleges remained in Slovenia. With the revival of constitutional life in the eighteen sixties, the university question again became topical. It was discussed among educated people, at meetings of pupils, at camps, in the Carniolan Provincial Assembly, the state parliament, Ljubljana city council etc. The question of, or the political struggle for, a Slovene university in Ljubljana flourished in particular after 1898, i.e., when national contradictions in Austria were very much aggravated. The striving for a Slovene university did not take place only in the political field but was connected with aspirations for creativity in the cultural, national linguistic and, especially, in the scientific sphere. The prospect of a future Slovene university stimulated the work of Slovene scientists and researchers of all professions and disciplines. When the Slovenes founded the first faculty of Ljubljana University, university staff were for the most part prepared. At the turn of the century, a generation of young, habilitated scientists appeared among Slovene academics, who had already proved themselves in various fields and worked as professors in Austrian universities and even further afield. Other conditions

ALOJZ
CINDRIČ

for the foundation of a national university were fulfilled – the shaping of the Slovene language and the elaboration of professional or scientific terminology, which was the fruit of the work of the generations of educated persons before the founding of the University of Ljubljana. Without their preliminary work, and especially without generations of students (the subsequent educated persons), who were educated at the turn of the century in Austrian universities and colleges, the successful work of the Slovene university after its foundation would not have been possible. They were, of course, also the main initiators. Among the most important conditions for founding a university is certainly a sufficient number of professionally habilitated staff. I therefore investigated the student population prior to the founding of the University of Ljubljana, since the premise of the research was that students represent the social group from which educated elites are normally recruited (experts who take over professional and leadership positions in society). The empirical research, which was based on archive material from the university archives in Vienna and Graz, was planned as a sample study, with the subject of analysis being students, later educated persons, from Carniola (the former central historical province on Slovene national territory), who had studied at Vienna University in the years from 1848 to 1918. Among other things, I posed the question of what factors influenced the decision to study at university and from which strata of the then Carniolan society students came, or which social strata had and offered the material possibilities for the lengthy education of their children. The results show that the number of students increased from year to year and they came from cities and market towns, as well as from Slovene rural areas. Students came from all social strata of the population. Around 60 percent came from the bourgeois class and one third were students from non-middle class backgrounds, of which one fifth were from the farming class. At the end of the contribution, the author presents the path of study of Dr. Mihajl Rostohar, one of the men most responsible for the founding of the Slovene University of Ljubljana in 1919.

IMENSKO KAZALO

A

Abram, Mimi	37
Antosijevič, Edvard	70
Auersperg, Marija Attems	36
Ažbe, Anton	37

B

Babnik, Janko	91
Balkovec, Bojan	13, 44, 108
Basaj, Jože	75
Betrian, Božidar	61
Bloudek, Stanko	81
Bulovec, Karla Mrak	39, 40, 108
Bregar, Jožica	39
Brejc, Janko	58
Bruckmüller, Ernst	98
Bučar, Franjo	80

C

Cankar, Ivan	53
Car, Lazar	73
Cerer, Tone	81, 110
Cigale, Matej	90, 91
Cindrič, Alojz	13, 86, 111
Cotič, Viktor	69
Coubertinom, Pierre	80
Cozzi, Ifigenija	40
Cuderman, Stane	12

Č

Černic, Mirko	92
Čop, Matija	91

D

Davidović, Ljubomir	58, 93
Debelak, Mira	39
Derganc, Stane	74
Dimnik, Ivan	64
Dolenc, Ervin	58
Dolenec, Ivan	64, 65
Dolgan, Milena	37, 39, 41, 108
Drenik, (Kata)Rina Marušič	40
Džukić, Svetomir	80

E

Erjavec, Fran	66
---------------	----

F

Fabiani, Maks	37, 91
Fischer, Vera Pristovšek	39, 40
Fleré, Pavel	59, 69
Frohm, Konstanca	40

G

Gangl, Engelbert	72
Gaspari, Maksim	69
Gerlovič, Alenka	41
Glaser, Karel	91
Gorc, Jos	81
Gorjup, René Dufour	39
Govekar, Minka	38
Grad, Janko	65
Grasseli, Katarina	40
Gruden, Josip	91

H

Habsburška, Marija Terezija	53
Habsburški, Franc Jožef	36
Hauser, Dorothei	39
Hermann, Teodora Hermannstahl	36
Hinterlechner, Karel	94
Hribar, Ivan	12, 51, 92
Humek, Jela Trnkoczy	40

I

Inkiostri, Tatjana	39
--------------------	----

J

Jagić, Vatroslav	104
Jager, Ivan	91
Jakopič, Rihard	36, 38, 40
Jama, Louisa van Raders	36, 37
Janovsky, Ljudmila	40
Jeglič, Anton Bonaventura	77, 79
Jenko, Simon	91
Jireček, Konstantin	104
Jodl, Fridrich	103, 104
Jurčič, Josip	91

K

Kanc, Marianna Čuček	40
Karadžordžević, Aleksander	12, 14, 17, 21, 22, 45, 74, 76, 77, 78, 86, 110
Karadžordžević, Marija	39
Karadžordžević, Peter	77, 110
Kasimir, Elsa Oeltjen	37, 39

Kastl, Elza Obereigner	36, 37, 40, 108
Kermavner, Ivan	76
Kersnik, Janko	91
Kiffmann, Hedvika	40
Klein, Erna Bros	40
Klein, Roza Sternen	36, 37, 38, 40
Kobilca, Ivana	35, 36, 37, 40, 108
Kocka, Jürgen	96, 97, 98
Korošec, Anton	11, 12, 20, 44, 50, 55, 58, 59, 60, 61, 67, 65, 75, 77, 78
Kos, Franc	91
Kozina, Peter	32
Kralj, France	12
Kralj, Mara	37, 39, 40
Kravanja, Ida (Ita Rina)	12
Krek, Miha	67
Krempl, Anton	91
Kreševič, Jelisava	37
Kristan, Anton	47
Kumelj, Metod	65, 67
Kupfer, Marija	39
Külpe, Oswald	99
Künl, Ida	36
Krüger, Felix	99

L

Lampič, Peter	33, 83
Langus, Henrika	36
Langus, Matevž	36
Lauko, Tomaž	43
Lavrič, Alfred	12
Lavrin, Nora	39
Lazarevič, Žarko	13, 24, 107
Levstik, Fran	91
Lipič, Terezija Köstl	36
Lončar, Dragotin	62

M

Maister, Rudolf	12, 15
Majaron, Danilo	92, 93
Mal, Josip	91
Maleš, Miha	12
Malgaj, Franjo	12
Masaryk, Tomáš Garrigue	99, 100
Meinong, Alexius	99
Melik, Vasilij	95, 98
Merz, Ivan	75
Mladič, Špelca	39
Murnik, Viktor	74

Mussolini, Benito	72
Müllner, Laurenz	104

N

Nachtigal Rajko	94
Novak, Zalka	37

O

Oblak, Amalija	
Hermannsthal	36
Oeltjen, Jan	39
Oražen, Ivan	73

P

Pahor, Minka	54
Pajnič, Dana	12, 34, 38, 40, 108
Pantz, Marija	39
Passini, Rita	40
Pašić, Nikola	59
Pavlin, Tomaž	13, 70, 110
Perovšek, Jurij	13, 14, 107
Pestotnik, Pavel	62
Petrič, Alojzija	36
Polec, Janko	92
Pirc, Franc	90
Piščanec, Elda	39, 40, 42
Pitamic, Leonid	94
Plečnik, Jože	12, 40, 91
Plemelj, Josip	12, 93
Pleteršnik, Maks	91
Pogačnik, Josip	11, 12
Popadić, Dimitrije	46
Popović, Miloš	73
Potočnik, Herman Noordung	12
Pregelj, Mira	39, 40, 42, 108
Prešeren, France	91
Pribičević, Svetozar	56, 59, 61, 62, 63, 109
Primožič, Josip	74, 84
Prodanović, Jaša	46

R

Radič, Stjepan	62
Rakovec, Minka	37
Ramovš, Fran	93, 94
Remec, Bara	12, 39, 40, 42, 108
Remec, Bogumil	64
Ribarič, Josip	61
Robič, Margit	39

Rojic, Melita	36, 37, 40
Rosmanit, Violeta	40
Rostohar Jožef	100
Rostohar, Mihajlo	92, 93, 99, 100, 103, 104, 112
Roter, Doroteja	39
Rovšek, Davorin	23
Rupp, Hans	99

S

Savenc, Barbara	13, 34, 108
Seidler, Ernest	20
Senekovič, Bogumil	92
Sepp, Bradl	80
Sever, Ruža	37
Simonič, Ivan	91
Simonič, Vera Blumenau	40
Skedel, Ana	39
Smodej, Franc	63
Smrekar, Hinko	35
Spinčič, Mimi Medved	39
Stojadinović, Milan	78
Stritar, Josip	91
Stumpf, Carl	99
Sušnik, Anton	63

Š

Šantel, Avgusta ml.	37, 39, 40, 43, 108
Šantel, Avgusta st.	36
Šantel, Dušana Kanonini	40
Šantel, Henrika	36, 37, 39, 40, 41, 108
Šarc, Marija	39
Šerko, Alfred	94
Šporer, Jurij Matija	89
Štepec, Marko	10
Šubic Janez	91
Šubic, Jurij	91
Šubic, Vladimir	12
Šuklje, Gizela	40
Šumi, Peter	74
Šuštar, Branko	13, 52, 109
Šuštaršič, Ivan	59
Štrukelj, Ivan	60, 65, 66
Štrus, Jožefa	36
Štukelj, Leon	12, 74, 83, 110

T

Tavčar, Franja	38
Tavčar, Stanko	80

Tavčar, Ivan	91
Terpinc, Emilija Paumggartner	36
Trifunović, Mišo	63
Tyrš, Miroslav	77

U

Ulaga, Drago	76
Uršič, Anton	24
Ušeničnik, Aleš	91
Ušeničnik, Franc	94

V

Vanič, Ivanka	39
Veble, Andrej	92
Veneaig, Marjeta	36
Verstovšek, Karel	55, 93
Vesel, Jessie	36, 108
Vidmar, Milan	94
Vidmar, Stane	73
Vilfan, Jela	37
Vode, Angela	30, 63
Vodnik, Valentin	90
Vodušek, Božo	11
Vončina, Sonja	39
Vrtovec, Matija	90
Vurnik, Helena	12, 37, 38, 40, 43
Vurnik, Ivan	12

Z

Zore, Ivan	94
Zupan, Ana	39
Zupan, Ivo	81
Zupančič, Rihard	93
Zupanec, Anica	37, 39, 40, 43, 108

Ž

Živković, Peter	64
Žolger, Ivan	20

W

Wambolt, Ana Imstadt	39
Wolf, Anton Alojz	91
Wrede, Mary Gutmannstahl	36, 108
Wundt, Wilhelm Maximilian	99

V imensko kazalo niso vključena imena in priimki
v opombah in seznamih predavanj (str. 101-103).

Beležke:

